

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Особливості суспільних відносин і повсякденного життя
скандинавів у добу раннього Середньовіччя»

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Данилова Олександра Євгенівна

Керівник: к.і.н., доц.
Ручинська Оксана Анатоліївна

Рецензент: д.і.н., проф.
Сорочан Сергій Борисович

Харків – 2025

ЗМІСТ:

Вступ.....	3
Розділ I. Суспільний лад жителів ранньосередньовічної Скандинавії.....	18
1.1. Соціальні верстви населення.....	18
1.2. Ранні політичні інститути влади.....	42
1.3. Основні заняття народів Скандинавії.....	52
Розділ II. Особливості повсякденного життя скандинавів.....	65
2.1. Побут і щоденні звичаї.....	66
2.2. Духовна культура населення.....	77
2.3. Релігійні вірування та обряди.....	91
Розділ III. Гендерні ролі у скандинавському суспільстві.....	102
3.1. Чоловік і його права та обов'язки.....	102
3.2. Соціально-правовий статус жінки.....	111
3.3. Шлюб і сімейні відносини.....	122
Висновки.....	132
Список використаних джерел та літератури.....	136
Додатки.....	149
Резюме.....	172

ВСТУП

Упродовж раннього Середньовіччя народи Північної Європи проходили значущий етап суспільно-політичного розвитку. Цей період, що охоплює V–XI століття, був часом значних територіальних, політичних та економічних змін, які відбувалися на території сучасних Норвегії, Швеції, Данії та Ісландії. На тлі цих змін дослідження суспільних відносин і повсякденного життя скандинавів є надзвичайно важливим як для розуміння внутрішніх трансформацій цього регіону, так і для ширшого аналізу соціокультурної динаміки середньовічної Європи загалом.

Актуальність даної теми зумовлюється необхідністю глибшого осмислення процесів формування та розвитку скандинавського суспільства упродовж раннього Середньовіччя. Соціальна структура, характерні риси ранньої політичної організації, матеріальна та духовна культура, а також глибоко укорінені звичаї і вірування скандинавів відігравали ключову роль у створенні підґрунтя для подальшого державотворення. Відповідно, висвітлення цих аспектів дає змогу краще зрозуміти передумови виникнення перших держав на теренах Скандинавії та окреслити ключові особливості суспільних відносин означеного періоду. Окрім того, в сучасній історичній науці зростає інтерес до питань історії повсякдення й гендерної історії в контексті яких відбувається дослідження умов життя, праці, відпочинку, повсякденних практик, матеріального, правового і соціального становища чоловіка й жінки.

Об'єктом дослідження виступає скандинавське суспільство доби раннього Середньовіччя, суспільно-політичні зрушення, що відбувалися у регіоні, а також матеріальна та духовна культура місцевого населення.

Предметом є суспільні відносини, соціальна структура, основні заняття й політична система народів Північної Європи у період з V по XI століття, специфіка їх повсякденного життя, елементів побуту, релігійних уявлень та

гендерних моделей як проявів історично сформованих унікальних особливостей життєвого устрою.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період раннього Середньовіччя – з кінця V до XI ст. Нижня хронологічна межа обумовлена початком формування соціально-стратифікованого скандинавського суспільства й ускладненням господарських відносин, у той час як верхня – завершенням морських походів вікінгів і початком активних процесів державотворення на Півночі.

Територіальні межі охоплюють Скандинавський півострів і Ютландію (сучасні країни Північної Європи – Норвегія, Швеція та Данія), а також суміжні регіони, заселені вікінгами у ході зовнішньої експансії, зокрема Ісландію.

Джерельну базу роботи становлять насамперед писемні пам'ятки, які можна класифікувати на наративні, правові та художні тексти. Окрім того, у роботі використовуються епіграфічні матеріали та археологічні джерела, що доповнюють писемні свідчення й дозволяють комплексно реконструювати особливості розвитку скандинавського суспільства у період раннього Середньовіччя.

До наративних писемних джерел належить праця римського історика I ст. н. е. Корнелія Тацита «Германія»¹, в якій автор описує життя, побут, традиції та культуру тодішніх германських племен. Свідчення Тацита є вагомим джерелом у контексті вивчення суспільно-політичного устрою скандинавів, які досить довго зберігали традиції родо-племінного устрою.

Важливе місце посідає також праця «Житіє святого Ансгарія»² (IX ст.), авторство якої приписують Римберту – учневі й послідовникові видатного

¹ Тацит Корнелий. Германия // Древние германцы / Сост. Б. Н. Граков, С. П. Моравский, А. И. Неусыхин. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. С. 55–110.

² Anskar the Apostle of the North / Ed. by C. H. Robinson. London: The Society for the propagation of the gospel in foreign parts, 1921. 140 p.

місіонера Ансгарія, який у IX ст. прибув у Данію з метою поширювати християнське віровчення. Джерело надає цінні свідчення раннього етапу проникнення християнства у самотній світ скандинавського язичництва, відображаючи не лише загальну релігійну ситуацію, а й соціокультурні особливості регіону в добу перших християнських контактів.

Значущою для дослідження ранньосередньовічної Скандинавії є праця «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви»¹ Адама Бременського – північнонімецького хроніста, який жив у XI ст. У своїй праці автор описує історію розвитку християнства на теренах північної Європи, зокрема на території Скандинавського півострова, надає свідчення про географічні умови регіону, розповідає про місіонерську діяльність архієпископів від VII до XI ст. Окрему цінність становлять згадки про релігійні вірування, обряди та уявлення місцевого населення, що були поширеними до християнізації.

Серед джерел законодавчого характеру варто виділити збірки скандинавських законів Гулатинг² і Фростатинг³, які регулювали правові відносини у відповідних регіонах південно-західної та північно-західної Норвегії наприкінці XI – у першій половині XII ст. Вони демонструють традицію звичаєвого права, яке довгий час передавалося в усній формі та лише згодом було зафіксоване письмово. Законодавчі збірки є важливими свідченнями функціонування ранньої правової системи скандинавського суспільства, відображаючи норми регулювання соціальних відносин, питань власності, успадкування, вирішення конфліктів та покарань за скоєні злочини.

¹ Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви // Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы / Ред. А. А. Сванидзе; пер. В. В. Рыбаков. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. С. 57–110.

² Gulathing // The Earliest Norwegian Laws / Translated by L. M. Larson. New York: Columbia University Press, 1935. P. 35–210.

³ Frostathing // The Earliest Norwegian Laws / Translated by L. M. Larson. New York: Columbia University Press, 1935. P. 211–405.

З-поміж інших зразків кодифікованого права особливої уваги заслуговують ранні правові збірники Швеції – Гуталаг¹ та Вестгеталаг². Збірки датуються приблизно XIII ст. і є яскравими зразками законодавчих актів, що регламентували життя жителів Скандинавського півострова у період Середньовіччя. Так, Гуталаг, дія якого поширювалася на територію острова Готланд, вирізняється складною структурою та відображає тривалий процес формування правових норм на основі усної традиції. Текст Вестгеталагу, зі свого боку, був записаний у період з 20-х до 80-х рр. XIII ст. і був чинний у регіоні Вестергетланд на південному заході Швеції. Обидві пам'ятки надають значущі свідчення для реконструкції соціальних відносин, правових уявлень та повсякденних практик середньовічного скандинавського суспільства.

До писемних джерел належать також твори художньої літератури, серед яких виділяється героїчний епос невідомого автора, що має назву «Беовульф»³. Єдиний існуючий рукопис поеми було створено приблизно у 1000 році, але сама епопея була складена, на думку більшості дослідників, наприкінці VII або на початку VIII ст. В основі сюжету поеми лежить розповідь про пригоди скандинавського героя Беовульфа, що у кінці твору вбиває дракона, але сам стає жертвою прокляття. Окрім міфологічного наповнення та фольклорних сюжетів, поема дає цінні описи побутового життя дружинників, вождів і королів того часу. За допомогою цього джерела можна простежити картину тогочасного життя й побуту північних народів.

Вагомим джерелом під час дослідження питань релігійних вірувань скандинавів, що впливали на формування побуту, повсякденних практик і звичаїв, є «Старша»⁴ та «Молодша»⁵ Едди. «Старша Едда», або, як її іноді

¹ Гуталаг // Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы / Ред. А. А. Сванидзе; пер. Г. Э. Александренкова. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. С. 113–172.

² Вестгёталаг // Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы / Ред. А. А. Сванидзе; пер. В. В. Рыбаков. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. С. 173–278.

³ Беовульф / Пер. О. О'Лір. Львів: Астролябія, 2014. 208 с.

⁴ Старша Едда / Пер. В. Кривоніс. Київ: Видавництво Жупанського, 2022. 496 с.

⁵ Молодша Едда / Пер. В. Кривоніс. Київ: Видавництво Жупанського, 2024. 528 с.

називають, «Поетична Едда», є однією з найдавніших збірок давньоісландських пісень, вперше записаних у XIII ст., проте в історичній науці прийнято вважати, що вони виникли набагато раніше і протягом століть передавалися в усній формі. Авторство «Старшої Едди» досі не встановлено. Тим не менш, збірка є вагомим джерелом для вивчення духовної культури народів Півночі, адже до неї увійшли легенди й міфи про богів германського пантеону, про походження світу та інші релігійні уявлення скандинавів про світоустрій.

Говорячи про «Молодшу Едду», варто зазначити, що вона була складена в Ісландії на початку XIII ст. відомим поетом-скальдом і політичним діячем Сноррі Стурлусоном, який жив наприкінці XII – початку XIII ст. Твір, відомий також як «Прозаїчна Едда» або «Едда Сноррі», має чітко дидактичне спрямування: окрім викладу численних міфів і переказів скандинавського культурного простору, він містить розгорнуті теоретичні настанови щодо поетичної традиції скальдів. Зокрема, у тексті подано класифікацію поетичних прийомів, пояснення складних метафор (кенінгів і хейті) та правила побудови скальдичних віршів.

Окремої уваги заслуговують і ті свідчення, що їх надають саги – літературні твори, створені переважно у XII–XIII ст. на основі усної традиції, які поєднують прозовий виклад оповіді із віршованими вставками. Саги зазвичай зосереджуються на описі життя окремих видатних родів, постатей, їх подорожей чи героїчних подвигів, зберігаючи при цьому описи елементів побуту, правових норм, звичаїв та уявлень скандинавського суспільства. Значна частина сагових творів міститься у зібранні «Коло земне»¹, створеному Сноррі Стурлусоном у першій половині XIII ст.

Група епіграфічних джерел складається з рунічних написів, які є важливими свідченнями соціального, релігійного та побутового життя скандинавів. Ці написи, зазвичай викарбувані на каменях, дереві чи металі,

¹ Сноррі Стурлусон. Коло земной / Отв. ред. М. И. Стеблин-Каменский. Москва: Наука, 1980. 687 с.

містять короткі тексти, присвячені пам'яті померлих, опису подорожей або викладу магічних формул. Рунічні стели, особливо поширені у Швеції, Норвегії та Данії, датуються переважно періодом VIII–XI ст. Вони цінні не лише як лінгвістичні пам'ятки, що демонструють розвиток писемності в регіоні, а й як джерело інформації про імена, родові зв'язки, соціальну ієрархію та християнізацію скандинавського світу. Великий корпус рунічних написів був перекладений і детально проаналізований дослідницею Е. А. Мельниковою¹.

Археологічні джерела репрезентовані пам'ятками матеріальної культури, відкритими під час археологічних розкопок у північній Європі: гобелени часів епохи вікінгів з поховань, знаряддя праці, озброєння, залишки житлових поселень, бронзові статуетки у вигляді богів чи міфічних істот тощо. Попри свою фрагментарність, ця група джерел дає змогу реконструювати різні аспекти повсякденного життя скандинавів – від господарських занять до уявлень про світобудову, релігійних практик і соціальних ролей.

Отже, використані під час дослідження джерела є досить репрезентативними, що дозволяє охопити різні аспекти суспільного життя і повсякдення скандинавів у добу раннього Середньовіччя. Комплексний аналіз названих типів джерел забезпечує можливість взаємної перевірки інформації та її критичної оцінки. Такий підхід сприяє більш глибокому розумінню специфіки соціальних відносин, правових уявлень і культурних особливостей у скандинавському середовищі, даючи змогу відтворити цілісну картину життя населення Північної Європи у зазначений період.

Історіографію дослідження доцільно умовно розподілити за кількома тематичними напрямками. По-перше, це праці, присвячені розгляду суспільної структури, політичних інституцій та процесів державотворення у Скандинавії. По-друге, окрему групу становлять дослідження, що зосереджуються на

¹ Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. Москва: «Восточная литература» РАН, 2001. 496 с.

аспектах повсякденного буття населення. Третій напрям охоплює наукові розвідки, присвячені релігійним віруванням, міфології та обрядовим практикам скандинавського суспільства. Нарешті, важливе місце посідають роботи, які аналізують питання гендерних відносин.

Першу велику групу презентують фундаментальні праці видатного дослідника-медієвіста А. Я. Гуревича, зокрема «Походи вікінгів»¹, «Норвезьке суспільство у раннє Середньовіччя»², «Категорії середньовічної культури»³ та ін., в яких історик комплексно досліджує соціально-економічні та культурні аспекти вікінгського суспільства. Особливу увагу автор надає механізмам функціонування соціальних структур, формам політичної організації, а також уявленням скандинавів про владу, суспільний порядок і світобудову.

Вивченню проблеми утворення і становлення державності на території Скандинавії присвячені роботи А. С. Кана «Історія скандинавських країн»⁴ та С. Д. Ковалевського «Утворення класового суспільства та держави у Швеції»⁵. А. С. Кан, зокрема, приділяє увагу походам вікінгів, утвердженню феодалізму і розвитку держав на Півночі в період раннього Середньовіччя. Своєю чергою, С. Д. Ковалевський зосереджується на дослідженні процесу становлення суспільних верств населення.

Цінними постають також праці українського дослідника Ф. О. Андрощука «Від вікінгів до Русі»⁶ та «Вікінги на Сході: есеї про контакти на шляху до Візантії»⁷, які дали змогу прослідкувати економічні, політичні й культурні зв'язки вікінгів із іншими народами. Автор ґрунтовно досліджує археологічні знахідки та писемні джерела, що висвітлюють торгівлю, дипломатичні контакти, військові кампанії та релігійно-культурні

¹ Гуревич А. Я. Походы викингов. Москва: Наука, 1966. 182 с.

² Гуревич А. Я. Избранные труды. Норвежское общество. Серия: Письмена времени. Москва: Традиция, 2009. 470 с.

³ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Искусство, 1984. 350 с.

⁴ Кан А. С. История скандинавских стран. Москва: Высшая школа, 1980. 316 с.

⁵ Ковалевский С. Д. Образование классового общества и государства в Швеции. Москва: Наука, 1977. 280 с.

⁶ Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Київ: Laurus, 2022. 212 с.

⁷ Androshchuk, Fedir. Vikings in East: Essays on the Contacts on the Road to Byzantium (800–1100). Uppsala: Uppsala Universitet, 2013. 272 p.

взаємообміни, зосереджуючись на ролі Скандинавії у міжнародних процесах раннього середньовіччя.

Однією з найбільш показових є праця шведського історика А. М. Стрінгольма «Походи вікінгів»¹, в якій дослідник детально аналізує діяльність вікінгів протягом VIII–XI століть. Він звертається до питань причини і наслідків вікінгських завоювань, описує їх технології кораблебудування, зброю, соціальну структуру та політичну систему. Значну частину роботи А. М. Стрінгольм приділяє утворенню поселень вікінгів, а також поглиблює знання про побут, культуру і традиції скандинавів.

Зі свого боку, дослідження історика Г. С. Лебедева «Епоха вікінгів у Північній Європі та на Русі»² дає змогу простежити взаємовідносини вікінгів із східноєвропейським регіоном. На основі археологічних знахідок історик виокремлює культурні, економічні та соціальні зв'язки народів Північної Європи, висвітлює роль вікінгів у міжконтинентальній торгівлі, порівнює культурний розвиток народів Північної та Східної Європи.

Не можна не згадати працю французького дослідника Б. Режі «Вікінги: Історія та цивілізація»³. В ній історик намагається дати більш широкую картину походів вікінгів, описує їх вплив на європейську історію загалом, а також окремо досліджує становлення і розвиток трьох скандинавських країн: Швеції, Норвегії й Данії. Б. Режі, разом із тим, звертає окрему увагу на соціально-економічній діяльності вікінгів, розкриваючи звичаєві норми суспільства, культуру й побут.

До другої групи праць, що висвітлюють особливості щоденного життя скандинавів, відносимо визначну роботу А. А. Сванідзе «Вікінги – люди саги: життя і звичаї»⁴, в якій дослідниця, спираючись насамперед на матеріали

¹ Стрінгольм, Андерс Магнус. Походы викингов / Пер. А. Шемякина. Москва: АСТ, 2003. 736 с.

² Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург: Евразия, 2005. 640 с.

³ Буайе, Режи. Викинги: История и цивилизация / Пер. М. Ю. Некрасов. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 416 с.

⁴ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 800 с.

ісландських саг, розглядає різноманітні аспекти життя та культури скандинавського населення епохи вікінгів. У своїй праці А. А. Сванідзе детально розглядає соціальний лад скандинавів, їх повсякденні практики, релігійні вірування, звичаї, соціально-правове становище чоловіка і жінки, а також особливості сімейного життя. Крім того, дослідниця намагається відтворити реалії життя скандинавів, їхній побут, домашнє господарство та ремесла.

До цієї ж групи належить праця Дж. Байок «Ісландія епохи вікінгів»¹, що виступає потужним академічним дослідженням, у якому глибоко аналізується повсякденне життя, соціальна організація та культурні надбання ісландського суспільства. Історик послідовно звертається до проблем функціонування родинних зв'язків, ролі громади, форми господарювання, а також до того, як у специфічних природно-географічних умовах формувалася своєрідна модель соціальної взаємодії.

Важливий внесок у дослідження повсякденного життя північноєвропейських племен внесли також Н. В. Будур з працею «Повсякденне життя вікінгів»² та Ж. Сімпсон – «Повсякденне життя в епоху вікінгів»³. Дослідниці, спираючись як на писемні, так і на речові джерела, дають детальну характеристику внутрішньому життю скандинавів, зосереджуючись зокрема на духовній культурі, побуті, щоденних звичаях та особливостях світосприйняття вікінгського суспільства.

Переходячи до третьої групи робіт, присвячених релігійному життю скандинавського населення, варто відзначити ґрунтовні дослідження В. Я. Петрухіна «Міфи давньої Скандинавії»⁴ і Н. Прайса «Шлях вікінгів: релігія та війна у Скандинавії пізньої залізної доби»⁵. В зазначених працях

¹ Byock, Jesse L. Viking Age Iceland. London: Penguin Books, 2001. 447 p.

² Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века. Москва: Молодая гвардия, 2007. 463 с.

³ Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age. New York: Dorset Press, 1987. 208 p.

⁴ Петрухин В. Я. Мифы древней Скандинавии. Москва: Астрель, 2010. 464 с.

⁵ Price, Neil. The Viking way: religion and war in late Iron Age Scandinavia. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, 2002. 435 p.

викладено концепцію германо-скандинавського пантеону, охарактеризовано модель будови всесвіту в уявленні жителів Півночі, розглянуто основні відомості щодо релігійних практик і обрядів скандинавів, та врешті висвітлено питання впливу релігії на повсякденне життя народів Півночі у раннє Середньовіччя.

Вагомою працею, що висвітлює питання релігійних обрядодій, віщування та ритуалів, пов'язаних із магією, є спільне дослідження М. Маклауд і Б. Міс «Рунічні амулети та магічні предмети»¹. У цій роботі автори аналізують широкий спектр артефактів, зокрема амулетів, рунічних написів і предметів, які використовувалися під час проведення магічних ритуалів у Скандинавії. Особливу увагу приділено інтерпретації символів і написів у контексті язичницьких вірувань, а також вивченню функцій, які ці предмети виконували у повсякденному й релігійному житті.

При дослідженні питання поширення християнства у скандинавських народів особливу роль відіграє праця «Церква у скандинавських країнах»² О. В. Чернишової у співпраці з Ю. Д. Комаровим, які послідовно описують становлення, утвердження і розвиток християнської церкви у скандинавських країнах, а також ті перешкоди, що виникали під час цього процесу.

У межах четвертої групи, що охоплює дослідження з гендерної історії, варто насамперед відзначити працю Дж. Джеш «Жінки в добу вікінгів»³, у якій авторка комплексно досліджує різноманітні джерела – археологічні знахідки, саги, правові тексти – з метою реконструкції соціального статусу, економічної діяльності та правового положення жіночого населення Скандинавії. Дослідження зосереджується не лише на ролі жінки в родині, але й на її участі в ширших суспільних і політичних процесах.

¹ MacLeod M., Mees B. Runic amulets and magic objects. Woodbridge: The Boydell Press, 2006. 278 p.

² Чернышева О. В., Комаров Ю. Д. Церковь в скандинавских странах. Москва: Наука, 1988. 176 с.

³ Jesch, Judith. Women in the Viking Age. Woodbridge: The Boydell Press, 1991. 256 p.

Не менш важливою є праця данської дослідниці Дж. Йоханс «Давньоскандинавські уявлення про жінок»¹, у межах якої була здійснена спроба репрезентації жіночих постатей у літературній традиції та міфологічних уявленнях суспільства. Авторка обмірковує наскільки уявлення скандинавів, відображені у писемних джерелах, відповідали реальному становищу жінок у суспільстві та як впливали на гендерні моделі поведінки.

Окрему увагу варто приділити сучасним дослідженням, таким як «Валькірія: жінки світу вікінгів»² Дж. Фрідріксдоттір і «Жінки та зброя у світі вікінгів: амазонки Півночі»³ Л. Гардели. Обидві праці репрезентують сучасний підхід до вивчення соціально-правового статусу жіноцтва у суспільстві, залучаючи при цьому новітні археологічні знахідки та їх інтерпретації. Дослідниці зосереджуються на вивченні нетрадиційних ролей жінок – воїтельок, віщунок, землевласниць – та переосмислюють стереотипи, усталені в історіографії попередніх десятиліть.

Таким чином, історіографічна база в достатній мірі охоплює ключові аспекти суспільно-політичного розвитку та повсякденного життя скандинавів у добу раннього Середньовіччя. Водночас ступінь вивченості теми даної дипломної роботи можна позначити як середню, оскільки деякі аспекти повсякденного життя, релігійних вірувань та суспільного устрою залишаються не повністю дослідженими через недостатню кількість джерел, що збереглися, або через відсутність у наявних джерелах конкретної, більш детальної інформації, яка б вичерпно розкривала зазначені питання.

Мета дипломної роботи: на основі збережених писемних, епіграфічних, археологічних джерел та спеціальної історичної літератури розкрити закономірності й типологічні особливості суспільно-політичного розвитку скандинавського суспільства у ранні середні віки, висвітлити явища і процеси,

¹ Jochens, Jenny. Old Norse images of women. Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1996. 326 p.

² Friðriksdóttir, Johanna Katrín. Valkyrie: The Women of the Viking World. London: Bloomsbury, 2020. 250 p.

³ Gardela, Leszek. Women and weapons in the Viking world: Amazons of the North. Oxford: Oxbow Books, 2021. 168 p.

що були характерні для цього періоду, окреслити основні заняття, релігійні вірування та їх вплив на повсякденне життя скандинавів, а також встановити особливості правового та соціального становища чоловіків та жінок у суспільстві в окреслений період.

Відповідно до встановленої мети дослідження, у роботі представлені наступні завдання:

1. Дослідити суспільний устрій та процес становлення соціальних верств у скандинавському суспільстві у період V–XI століть;
2. Схарактеризувати розвиток ранніх політичних інститутів влади на теренах Скандинавії;
3. Окреслити основні заняття і релігійні уявлення скандинавів періоду раннього Середньовіччя;
4. Встановити специфічні риси матеріальної та духовної культури північних народів;
5. Проаналізувати вплив міфологічних уявлень на повсякденне життя населення;
6. З'ясувати особливості правового та соціального становища чоловіка і жінки у скандинавському суспільстві;
7. Визначити ключові аспекти сімейного життя скандинавів у епоху раннього Середньовіччя.

У процесі написання роботи були використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи. Загальнонаукові методи, зокрема аналіз і синтез, індукція та дедукція, використовувалися для опрацювання джерельної бази й спеціальної наукової літератури, формування основних тез і загальних висновків на основі отриманих результатів. У межах спеціально-історичних методів важливе місце посів історико-порівняльний метод, який використовувався для зіставлення скандинавських політико-економічних та соціокультурних явищ з аналогічними прикладами в інших європейських

регіонах того часу. Це дозволило виявити як спільні тенденції історичного розвитку, так і унікальні риси.

Одним з основоположних для роботи виступив історико-генетичний метод, який дозволив простежити трансформацію скандинавського суспільства від етапу існування родоплемінних відносин до більш складних соціальних структур у межах становлення феодального устрою, а також встановити причинно-наслідкові зв'язки між активізацією зовнішньої експансії вікінгів, зростанням ролі дружинної знаті та поступовим оформленням ранньодержавних елементів на Скандинавському півострові.

Історико-типологічний метод був застосований насамперед для виявлення типів ранньої політичної організації скандинавів – від зародкових форм державності у вигляді племінних союзів до оформлення локальних вождеств, а згодом і стабільніших державних утворень. Своєю чергою, за допомогою історико-системного методу була здійснена спроба поглянути на повсякденне життя й суспільні відносини населення досліджуваного регіону як на елементи єдиної соціокультурної системи. Так, повсякденні практики та ритуали розглядалися у тісному зв'язку зі складною системою вірувань, правовими нормами та механізмами соціального контролю.

Окремої уваги заслуговують застосовані методи діахронного та синхронного аналізу, а також структурно-функціональний підхід. Історико-діахронний метод допоміг простежити динаміку змін, що відбулись у структурі головних суспільних інститутів упродовж століть, синхронний був застосований для порівняння соціального устрою й повсякденних практик у різних регіонах скандинавського світу у межах одного і того ж хронологічного проміжку (V–XI ст.), а структурно-функціональний підхід надав змогу глибше проаналізувати складні історичні явища, як-от формування скандинавських вождеств чи інституту тингу – народного зібрання, через розвиток їх окремих структурних елементів і виокремлення основних функцій, які ці елементи виконували.

Наукова новизна полягає насамперед у перегляді традиційних уявлень про скандинавське суспільство епохи вікінгів, а також у більш глибокому аналізі тих аспектів, що довгий час або залишались поза увагою дослідників, або трактувалися однобічно, зокрема це проблеми внутрішньої соціальної структури, гендерних відносин, становлення ранніх політичних інститутів влади, повсякденного життя, ролі різних соціальних груп у суспільно-політичних та економічних змінах. У дослідженні зроблена спроба комплексно проаналізувати названі явища, спираючись на широке коло джерел, що дозволить поглибити і деталізувати знання про розвиток ключових сфер життя скандинавського суспільства у ранньому Середньовіччі.

Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. В першому розділі розглядається суспільний устрій скандинавів у період V–XI століть, зокрема досліджуються особливості становлення суспільних страт, процес майнового розшарування і формування перших політичних інститутів влади та управління. В останньому пункті першого розділу висвітлено основні заняття місцевого населення, що були основою їх господарського розвитку. Другий розділ присвячений особливостям повсякденного життя народів Півночі, зокрема визначенню ключових рис побуту і щоденних звичаїв, елементів духовної культури, як-от усна й писемна література, мистецька традиція, світоглядні уявлення суспільства тощо. Окрему увагу в даному розділі приділено релігійним віруванням та ритуальним практикам скандинавів. У завершальному, третьому, розділі аналізуються гендерні відносини та різноманітні аспекти подружнього життя, зокрема розглядається соціальне, майнове та правове становище чоловіка й жінки в суспільстві, норми укладення шлюбу, специфіка подружніх стосунків, а також ключові аспекти виховання дітей відповідно до традицій і уявлень тогочасного скандинавського світу.

Апробація результатів дослідження здійснювалася у вигляді виступів на студентському науковому гуртку кафедри історії стародавнього світу та середніх віків «Ad Fontes!» із темою «Роль жінки у скандинавському суспільстві в епоху раннього Середньовіччя» (Харків, 8 березня 2024 р.); на 77-й міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» із темою «Особливості формування класового скандинавського суспільства у добу раннього Середньовіччя» (Харків, 26 квітня 2024 р.); а також 78-й міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» із темою «Практика "оголошення поза законом" у норвезькому звичаєвому праві кінця XI – середини XIII ст.» (Харків, 25 квітня 2024 р.). Окремі результати дипломної роботи було представлено у вигляді доповіді в межах наукової конференції студентів, аспірантів та молодих дослідників «Осінь Середньовіччя» на тему «Особливості майнового та правового становища жінки у скандинавському суспільстві в епоху раннього Середньовіччя» (Львів, 7 листопада 2024 р.), тези якої були опубліковані у відповідному збірнику.

РОЗДІЛ І. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД ЖИТЕЛІВ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СКАНДИНАВІЇ

Суспільний устрій, що склався на теренах Скандинавського півострова у добу раннього Середньовіччя, визначається своїми специфічними рисами, що сформувалися під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Упродовж V – середини XI століть вони безпосередньо вплинули на історичний розвиток та життя скандинавських народів (гетів, свеїв, данців, раумів, хордів, халейгів, саамів та ін.), сформувавши своєрідну соціальну структуру, засновану на звичаєвому праві й родових зв'язках, особливу політичну систему управління, що стане основою подальшого процесу державотворення, а також господарську модель розвитку. Соціальний лад скандинавів у силу сформованих особливостей визначався, у такий спосіб, не лише стратифікацією населення, встановленням прав та обов'язків різних соціальних верств, їх економічного положення, але й глибоко укоріненими культурними традиціями та релігійними переконаннями.

1.1. Соціальні верстви населення

Період V–XI ст. був часом значних суспільно-політичних та економічних трансформацій у скандинавському суспільстві. Важливим аспектом цих змін було формування ранньої соціальної стратифікації населення: поряд із вільними общинниками (бондами) з'являються різні категорії залежного та неповноправного населення. Зокрема, до останніх належали раби, які повністю залежали від волі свого господаря, не мали жодних політичних чи юридичних прав і розглядалися радше як власність. Водночас у скандинавському суспільстві виникають категорії частково залежного населення, наприклад, боржники, які хоча й мали певні особисті права, проте не володіли повною свободою дій. Паралельно з цим поступово

виокремлювалася військово-політична верхівка – ярли і конунги. Ці процеси свідчили про перехідний характер розвитку суспільства, яке вже вийшло за межі родоплемінної організації, проте ще не досягло класичних ознак феодального ладу.

Процес становлення ієрархічно організованого суспільства складається з етапів його диференціація на соціальні страти – великі групи або категорії населення, що різняться за певними ознаками. Крім того, цей процес включає визначення ролей та взаємовідносин між такими групами, а також установа економічних і політичних структур, які формують їхню ієрархію та розподіл за стратами. Зрештою, у результаті утворення суспільних станів формується загальна соціальна структура населення. Терміном «соціальна структура» позначають багатовимірний ієрархічно організований соціальний простір, в якому групи населення різняться, по-перше, ступенем володіння власністю й владою, по-друге, своїм соціальним статусом¹.

Питання визначення етапу суспільного розвитку у скандинавів в епоху раннього Середньовіччя є дискусійним. Так, ще у ХХ ст. Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884) стверджував, що в VIII–XI ст. скандинави перебували на останній (вищій) стадії родового устрою². Натомість серед інших дослідників того ж періоду (К. Сласького³, І. П. Шаскольського⁴, Г. Джонса⁵) була поширена думка, що в Скандинавії ще в I тисячолітті н. е. або принаймні у другій його половині родовий лад повністю розклався і розпочався процес становлення суспільних страт. Зокрема, К. Сласький зазначав, що в цей час у межах скандинавських племінних об'єднань вже виникає й починає розвиватися приватна власність

¹ Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: Навчальний посібник. Львів: «Магнолія 2006», 2009. С. 6.

² Маркс К., Енгельс Ф. Вибрані твори: в 9 т. / Зав. ред. І. В. Городиський. Київ: Політвидав України, 1990. Т. 6. С. 202–205.

³ Сласький К. Экономические отношения западных славян со Скандинавией и другими прибалтийскими землями в VI–XI веках // Скандинавский сборник. Таллин: Эстонское государственное издательство, 1963. № 6. С. 63–64.

⁴ Шаскольский И. П. К вопросу о периодизации истории Скандинавских стран // Скандинавский сборник. Таллин: Эстонское государственное издательство, 1964. № 8. С. 355–358.

⁵ Jones, Gwyn. A history of the Vikings. Oxford: Oxford University Press, 1968. P. 145.

на землю, виокремлюються суспільні класи та формуються перші державні осередки¹.

У сучасних, зокрема зарубіжних, дослідженнях також відсутня єдина думка щодо ступеня розвитку суспільства Скандинавії в ранньому середньовіччі. Зокрема, норвезький історик С. Багге² наголошує на мозаїчності розвитку різних регіонів Скандинавії, вказуючи на те, що процеси стратифікації та політичної централізації відбувалися нерівномірно й були значною мірою обумовлені зовнішніми чинниками – близькістю чи значною віддаленістю до кордонів провінцій Римської імперії, розвитком торгівельних відносин, військовими походами та християнізацією. Інші дослідники – наприклад, М. Бйорн³ чи С. Брінк⁴ – вважають, що скандинавське суспільство вже у першій половині I тисячоліття н. е. мало розвинену соціальну ієрархію, що наближує його до ранньофеодального типу.

Сутність означеної наукової проблеми полягає насамперед у тому, що традиційна схема суспільного розвитку (первісність – рабовласництво – феодалізм тощо) не відображає реалії Скандинавії кінця V – середини XI ст., де в даний період були відсутні чіткі ознаки як рабовласницького, так і феодального ладу⁵. Водночас скандинавське суспільство в цей час вже не можна вважати суто родоплемінним, адже виникає більш складна соціальна організація, відбувається становлення владних структур, змінюється характер господарських відносин.

Писемні джерела свідчать про те, що в досліджуваний період територію Скандинавського півострова населяли різні племінні об'єднання германців,

¹ Слаский К. Экономические отношения западных славян со Скандинавией... . С. 63–64.

² Bagge, Sverre. Early State formation in Scandinavia // *Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven*. Wien, 2009. P. 145–154.

³ Mynre, Bjørn. The Iron Age // *The Cambridge history of Scandinavia* / Ed. by Knut Helle. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. Vol. 1. P. 69.

⁴ Brink, Stefan. People and Land in Early Scandinavia // *Franks, Northman, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Turnhout: Brepols, 2008. V. 5. P. 87–112.

⁵ Гуревич А. Я. К дискуссии о докапиталистических общественных формациях и уклад // *История – нескончаемый спор: медиэвистика и скандинавистика: статьи разных лет* / А. Я. Гуревич. Москва: РГГУ, 2005. С. 9.

але аж ніяк не розташовувались сформовані державні утворення. На чолі кожного племені стояв вождь, а головним заняттям населення було полювання чи військові походи. Зокрема, найранніші свідoctва, що їх надає Тацит ще у I ст. н. е., зображують народи Скандинавії саме таким чином, наголошуючи при цьому і на існуванні вже певного поділу на суспільні верстви¹. Йордан у VI ст. так само, перераховуючи низку скандинавських племен, стверджував, що «всі вони живуть по-звірячому в посічених скелях, як у фортецях»².

Наприкінці XI ст., згідно зі свідoctвом північнонімецького хроніста Адама Бременського, скандинави ще знаходились на стадії родо-племінного устрою, але були вже більш організованими в політичному плані. Зокрема, хроніст свідчить, що населення збиралось на народних зборах, де висловлювалася «думка народу», з якою мав рахуватися конунг³. Отже, джерела демонструють, що упродовж раннього середньовіччя у скандинавському середовищі відбувалось поступове розкладання первісно-общинних відносин і формування стратифікованого суспільства. Але про остаточне становлення суспільних станів, а тим паче про існування стійких державних утворень, в цей період мови ще не йшлося.

В такий спосіб, можемо вважати, в цей час у скандинавів простежується існування певної перехідної форми соціально-економічних відносин⁴. З огляду на це, виникла потреба у введенні в науковий обіг відповідного терміна, який більш точно позначав би ступінь суспільного розвитку скандинавів у період раннього Середньовіччя.

Одним з перших було запропоновано поняття «військової демократії», яке набуло поширення насамперед в марксистській історіографії. Даний термін вперше використав американський етнограф Л. Морган у 1877 р. у

¹ Тацит, *Германия*, 44–46.

² Йордан, *О происхождении и деяниях готв*, 16–26.

³ Адам Бременский, *Деяния архиепископов Гамбургской церкви*, IV, 21–24.

⁴ Mawer, Allen. *The Viking*. Cambridge: Cambridge University Press, 1913. P. 83.

роботі «Давнє суспільство»¹. Дослідник стверджував, що «воєнна демократія, являючи собою форму правління, що відповідає вільним установам, виросла природньо з родової організації, коли став переважати військовий дух, багатство і чисельність населення збільшилися і життя в укріплених містах стало звичайним явищем, але коли досвід ще не проклав шляхи для чистої демократії»².

Відповідно до концепції Л. Моргана, можемо визначити наступні критерії існування військової демократії: активна військова діяльність суспільства; виокремлення в ньому прошарку осіб, для яких війна та грабунок є головною формою життєдіяльності й збагачення; існування так званих «родових установ», які створюють середовище існування певної демократії, мова насамперед йдеться про народні збори. Названі критерії дають певні підстави окреслити форму організації скандинавського суспільства у період від панування родового ладу до становлення перших держав як військова демократія.

Водночас прихильник формаційної теорії медієвіст О. Й. Неусихін пропонував використовувати для позначення періоду історичного розвитку германських племен, коли, з одного боку, риси суспільного ладу попередньої формації ще простежуються, але, з другого боку, народжуються елементи наступної формації, термін «дофеодальний період»³, не відкидаючи при цьому поняття «військової демократії». На думку автора, принциповими особливостями суспільної структури названого періоду виступають відсутність чіткого поділу суспільства на соціальні верстви за класовою ознакою, а також відсутність ознак первісно-общинного ладу, зокрема колективного господарювання та розподілу продуктів⁴.

¹ Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Пер. М. О. Косвен. Ленинград: Издательство Института народов севера ЦИК СССР, 1934. 352 с.

² Там само, С. 146.

³ Неусыхин А. И. Дофеодальный период как переходная стадия развития от родоплеменного строя к раннефеодальному // Вопросы истории / Под ред. В. Г. Трухановского. Москва: Правда, 1967. № 1. С. 75–76.

⁴ Там само, С. 76.

Втім, на сучасному етапі у історіографії прийнято використовувати термін «вождество» («chiefdom»), який був запроваджений етнологом К. Обергом ще у середині ХХ ст.¹ для типології культурних форм племен Південної та Центральної Америки. Надалі зазначений термін використав у своїй праці «Первісна соціальна організація» (1962) дослідник Е. Сервіс, який запропонував еволюційну послідовність соціально-політичних форм давніх суспільств, розмістивши «вождество» між поняттями «плем'я» і «держави»². Англійський археолог Н. Прайс так само визначав час VIII–XI ст. перехідним етапом розвитку скандинавського суспільства між «плем'ям» і «державою»³.

Поняття «вождество» позначає, таким чином, великий часовий діапазон розвитку суспільства: від об'єднання декількох общин в більшу політичну одиницю під спільною владою до ранніх державних утворень⁴. В межах Скандинавії цей час охоплює близько шести століть. У зв'язку із цим, Ч. Хадсон, досліджуючи проблему існування вождеств, запропонував поділ їх на прості та вищі, що відрізнялись насамперед своїми територіальними межами і структурованістю⁵.

Відповідно прості вождества характеризувалися об'єднанням декількох автономних поселень, наявністю відносно простої соціальної ієрархії та незначною кількістю підлеглого населення, тоді як вищі вождества охоплювали значно більші території, мали складну систему управління з багаторівневою ієрархією та чисельне населення, що могло включати кілька підпорядкованих общин або племен. Принципово важливою відмінністю вищих вождеств було включення до їх складу вже утворених малих вождеств⁶.

¹ Oberg, Kalervo. Types of social structure among the Lowland tribes of South and Central America // *America Anthropologist*. Vol. 57. 1955. P. 472–487.

² Наведено за: Карнейро Р. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства // *Альтернативные пути к цивилизации* / Под ред. Н. Н. Крадин. Москва: Логос, 2000. С. 88.

³ Price, Neil. Distant Vikings: a manifesto // *Acta Archaeologica*. Leiden: Brill, 2018. Vol. 89, Issue 1. С. 113.

⁴ Карнейро Р. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства... С. 90.

⁵ Hudson, Charles. A Spanish-Coosa alliance in sixteenth-century North Georgia // *The Georgia Historical Quarterly*. Atlanta: Georgia Historical Society, 1988. Vol. 72. P. 600–601.

⁶ Карнейро Р. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства... С. 91.

В межах сучасних досліджень цим терміном зазвичай позначають певну форму соціальної організації, у якій поєднуються старі елементи родоплемінних відносин з початковими ознаками полігенезу і стратифікації населення. В такому суспільстві лідер, тобто вождь, здобув владу на основі особистого авторитету, військових успіхів і підтримки з боку дружинників, проте ще не мав повного контролю над територією. Крім того, за таких умов, поступово збільшується експлуатація вищими верствами суспільства нижчих: зокрема, запроваджується збір натуральних податків¹. Характерною рисою періоду існування вождеств є постійні війни за владу чи за території².

Таким чином, введення у науковий обіг поняття «вождества» як особливої політичної структури дозволило по-новому поглянути на традиційні типи соціально-політичної організації та продемонструвати нелінійність, багатоплановість соціополітичної еволюції³. З огляду на ранньосередньовічну історію Скандинавії, використувувати наведений термін виявляється досить доречним для характеристики політичних і соціальних процесів цього періоду.

Переходячи до особливостей становлення соціально-стратифікованого суспільства безпосередньо у народів Півночі в середні віки варто вказати насамперед на помірності його розвитку. Протягом V–XI ст. у Скандинавії простежується глибока традиційність, архаїчність соціальних відносин та структури, що не в останню чергу зумовило досить тривале існування вождеств і поетапний розвиток державності.

Причиною повільності цього процесу слугувала відносна ізоляція Скандинавського півострова. Саме віддаленість від материкової Європи й кордонів Римської імперії, а відповідно і здобутків античної цивілізації, на думку багатьох дослідників, сприяла збереженню споконвічних традицій,

¹ Kristiansen, Kristian. Chieftdoms, states, and systems of social evolution // Chieftdoms: power, economy and ideology / Ed. T. Earle. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 18–19.

² Наведено за: Earle, Timothy K. How chiefs come to power: the political economy in prehistory. Redwood City: Stanford University Press, 1997. P. 8.

³ Грот П. Ранние формы политической организации в истории скандинавских стран в освещении шведской историографии // Ранние формы политических систем / Под ред. В. А. Попова. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2012. С. 204.

культурних особливостей та системи соціальних відносин у скандинавському суспільстві. Так, відомий медієвіст і дослідник вікінгського суспільства А. Я. Гуревич наголошував, що у той час як у франків, готів, англосаксів та інших племен, що переселилися у колишні провінції Римської імперії, соціальна диференціація прискорилося під впливом римських порядків, населення Швеції, Норвегії та Данії, залишаючись на батьківщині, довше зберігало свій общино-родовий лад, не піддаючись змінам, які відбувалися в інших частинах Європи¹.

Навіть попри активні військові та торговельні походи вікінгів у VIII – середині XI ст., які забезпечували контакти з різними культурами та цивілізаціями, скандинавське суспільство залишалось досить архаїчним. Дослідник К. Степанян з цього приводу називав вікінгів «представниками відмежованого нефеодалізованого мікрокосму Європи»², підкреслюючи тим самим їх відособленість від загальноєвропейських соціально-економічних процесів.

Разом з тим, необхідно відзначити, Скандинавія не була повністю ізольованою від Європи. Зокрема її південна частина – Данія і південне узбережжя Норвегії – мало тісні контакти із північними провінціями Римської імперії, що простежується і на археологічному матеріалі³. Згодом, у раннє середньовіччя, саме Ютландський півострів слугував містком між Скандинавією й континентом. Так, феодальні відносини у Данії під впливом тих порядків, що склалися у країнах Західної Європи, почали формуватися раніше, ніж в інших скандинавських країнах⁴.

Помірність у розвитку соціально диференційованого скандинавського суспільства виявилася через плавний, поступовий перехід від первісно-

¹ Гуревич А. Я. Походы викингов. Москва: Наука, 1966. С. 17.

² Степанян К. До проблеми вживання термінів «темні віки» та «середні віки» // Записки Львівського медієвістичного клубу / Ред. Ю. Овсінський. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. С. 10.

³ Mynre, Bjørn. The Iron Age // The Cambridge history of Scandinavia... . P. 69.

⁴ Всемирная история в 10 томах / Под ред. Н. А. Сидоровой. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 3. С. 196.

общинної організації, оминаючи період рабовласницького ладу, який був характерний для Південної Європи, до феодалної системи, де важливу роль відігравала стабільність установлених соціальних відносин й чітка ієрархізація соціальних верств. Такий баланс сприяв особливій природі соціальної структури, у межах якої на ранніх етапах різні суспільні верстви могли активно взаємодіяти, а владні структури не надмірно концентрувались в руках обмеженого кола осіб. Скандинави, таким чином, уникли раптових революційних змін або руйнівних соціальних конфліктів.

Разом з цим, дослідниця Ж. Сімпсон підкреслювала і те, що вікінгське суспільство не поділялося на стани так чітко, як це було у багатьох інших культурах, де контраст між соціальними верствами був більш помітний¹. Така особливість, по-перше, обумовлювала наявність значної диференціації всередині основних страт на менші підгрупи, а, по-друге, зумовлювала наявність «соціальних ліфтів» і давала можливість більш вільно пересуватись «соціальною драбиною»². Інакше кажучи, структура скандинавського суспільства часів вікінгів була досить рухомою.

Наступною характерною рисою, що була притаманна процесу соціальної диференціації у Північній Європі, було переважання в суспільстві вільних людей – бондів. Ця верства займала центральне місце у соціальній структурі³ та була домінуючою у кількісному відношенні⁴. На відміну від інших європейських регіонів, де феодална система поступово витісняла селянство до залежного становища, у Скандинавії бонди зберігали відносно високий рівень свободи і соціальний статус, формуючи основу ранньосередньовічного скандинавського суспільства.

¹ Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age. New York: Dorset Press, 1987. P. 147.

² Головки Б. Г. Соціальна структура скандинавського суспільства у VIII–XI ст. // Форум права. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2015. № 1. С. 58.

³ Буайе, Режи. Викинги: История и цивилизация / Пер. М. Ю. Некрасов. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. С. 232.

⁴ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. С. 412.

Названа особливість була настільки притаманна скандинавському суспільству, що буде значною мірою зберігатись і у феодальний період. Наприклад, впродовж усього середньовіччя у Скандинавії, хоч і в меншій кількості ніж до цього, існував великий відсоток вільного селянства¹. А у тих регіонах півострова, де землеробство не стало основним заняттям населення, відповідно взагалі були відсутні умови для виникнення феодальних господарств з великими панськими полями, для обробки яких знадобилося б застосування панщинної праці селян-«кріпаків».

Поступово, в міру розкладання родових відносин у скандинавських племен посилювалась соціальна стратифікація і майнова нерівність, що прискорювались під впливом морських походів вікінгів, адже, як зауважує ісландський історик Е. Ольгейрсон, тривалі періоди воєн призводили до посилення влади воєначальників і перетворювали її на королівську владу². У такий спосіб, зміцнювалась влада військових вождів, а родоплемінна знать все більш різко виділялася з маси вільних общинників. В цей же час починають виникати союзи племен на чолі з королями (конунгами) і зароджуватися перші, ще дуже неміцні, політичні об'єднання – попередники ранньофеодальних скандинавських держав³. Вже наприкінці епохи вікінгів феодалізм проникає в соціальну структуру і суспільно-економічні відносини населення, що сприяло остаточному розкладу общинних порядків та посиленню соціальної диференціації.

У процесі формування основних соціальних верств у ранньосередньовічному скандинавському суспільстві поступово виділяються такі основні групи населення: знать (військові вожді і дружинники), вільні люди (бонди) та неповноправне населення (раби, вільновідпущеники тощо). І хоча, як вже було відзначено, станові відмінності ще не носили абсолютного

¹ Всемирная история / Под ред. Н. А. Сидоровой... . С. 196.

² Ольгейрсон, Эйнар. Из прошлого исландского народа / Пер. В. П. Беркова. Москва: Издательство иностранной литературы, 1957. С. 121.

³ Всемирная история / Под ред. Н. А. Сидоровой... . С. 195–196.

характеру, існував чіткий поділ між масами та тими, хто мав владу. Як відзначила дослідниця соціально-політичної та культурної історії Скандинавії А. А. Сванідзе, кожен соціально-правовий шар вже принаймні у епоху вікінгів поділявся на певні групи з різним майновим та громадським статусом¹.

Опис трьох зазначених суспільних станів, їх відмінностей і походження міститься у давній ісландській поемі, що є складовою Старшої Едди, – «Пісні про Рига». Рукопис поеми датується XIV ст., хоча вважається, що сам твір був створений набагато раніше – приблизно у XI ст.², а в усній традиції передавався починаючи з VIII ст.³ «Пісня про Рига», в такий спосіб, виступає не лише як літературний твір, але й як цінне історичне джерело, що надає важливу інформацію про соціальні стани, структуру та ієрархію скандинавського суспільства доби раннього Середньовіччя. Втім, необхідно пам'ятати і про критичний підхід до його аналізу з урахуванням специфіки жанру, а також не абсолютизувати свідчення, що їх надає поема.

У «Пісні про Рига» простежується соціальна диференціація скандинавського на рабів (трелів), вільних хліборобів (карлів або бондів) та знать (ярлів). Цінність поеми полягає у тому, що в ній даються цілком реалістичні описи побуту та занять людей кожного прошарку, що підкреслюють різницю між ними. Інакше кажучи, суспільні верстви у творі символічно відрізняються не тільки за соціальним статусом чи місцем в суспільній ієрархії, а й за родом занять і зовнішнім виглядом, що, на думку дослідника Дж. Сігурдссона, було невід'ємною частиною уявлень скандинавів про поділ людей на різні соціальні ранги⁴. Так, ярл у поемі представлений «з рум'яним обличчям, світлим волоссям, з поглядом страшним, зміїним», який займається військовою справою (цьому стану припасувалось також

¹ Сванідзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 412.

² Буайе, Режи. Викинги: История и цивилизация... . С. 233.

³ Сванідзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 405.

⁴ Sigurðsson J. V. Scandinavia in the Age of Vikings / Translated by T. Kveiland. Ithaca–London: Cornell University Press, 2021. P. 95.

божественне походження)¹; бонд змальовується «рудим, рум'яним, з очами живими», його головне заняття – обробка землі²; раб – некрасивий, «обличчям потворний», будував тини, добував торф, годував свиней³.

Варто зауважити, що такий трьохступеневий поділ скандинавського суспільства на соціальні групи є досить спрощеним і деякі дослідники висловлюють сумніви щодо його доцільності⁴. По-перше, через те, що такий варіант не розкриває в повній мірі реалій того часу, оскільки суспільні відносини були значно складнішими. По-друге, в інших джерелах зустрічаються альтернативні варіанти поділу суспільства: наприклад, згідно із найбільш раннім письмовим свідоцтвом про соціальний поділ, що його було викладено Тацитом, племена свеонів, як і інші германці, ділилися на знатних (до яких належав і король), вільнонароджених, вільновідпущеників і рабів⁵. Тим не менш, саме поділ на три стани дає можливість усвідомити загальну картину і є досить зручним для дослідження соціальної структури суспільства скандинавів цього періоду, якщо зазначати при цьому особливості та специфіку кожного з них.

Отож, вищу ланку у соціальній структурі посідала знать, або ярли. Знать почала оформлюватись як суспільний стан ще на початку I ст. н. е. у середовищі давніх германців. Про це свідчить Тацит, зазначаючи, що «королів германці обирають за знатністю, а воєначальників – по доблесті»⁶. Варто звернути увагу на те, що римський історик навидить два терміни на позначення вождя: «гех» і «dux». Вождя племені, короля, позначали терміном «гех», а воєначальника, який керував військом під час війни, – «dux»⁷. Ці два титули могла також носити одна й та сама людина⁸.

¹ Песнь о Риге, Старшая Эдда, 34–35.

² Там само, 21–22.

³ Там само, 8–9, 12.

⁴ Буайе, Режи. Викинги: История и цивилизация... . С. 233.

⁵ Тацит, Германия, 44.

⁶ Там само, 7.

⁷ Селицкий А. И. К вопросу о генезисе королевской власти у древних германцев // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты. Санкт-Петербург: Наука, 1999. С. 62.

⁸ Mynre, Bjørn. The Iron Age // The Cambridge history of Scandinavia... . P. 72.

Формування прошарку знаті невід’ємно було пов’язано із активізацією військово-морських походів вікінгів, коли з маси вільних общинників відділяється частина дружинників на чолі з воєначальником. З часом, набуті воїнами у походах багатства та земельні володіння утверджували їхнє вище положення в суспільстві. Яскраво цей процес змальовують рядки з епічної поеми «Беовульф», датованої X ст.:

*«Було тоді Гротгаром розгромлено ворога,
даровано честь йому – й домочадці до нього
прислухались охоче, а пахолки мужніли
у спільнім служінні»¹.*

В такий спосіб, особливо знатні люди, що відзначились в боях військовими доблестями та організаторськими здібностями, ставали вождями племен чи союзів племен. У мирний час влада конунга обмежувалася народним зібранням, а під час війни він користувався широкою і необмеженою владою². Упродовж раннього середньовіччя влада конунгів набувала дедалі більшої ваги у суспільстві, вона ставала більш консолідованою й відповідно міцною. Королі поступово перетворювалися з військових лідерів на правителів, чия влада охоплювала не лише військові, але й адміністративні та судові функції.

Свідченнями існування знатних осіб серед скандинавів у даний період слугують і археологічні знахідки, з-поміж яких варто виділити «князівські» кургани та багаті поховання, як-от могили правителів Уппланда (Середня Швеція), що підкорили своїй владі племена свеїв. Серед них найбільшим вважається «курган Оттара», датований V–VI ст.³ Тут, як виявили археологи, збереглися нечисленні предмети з похоронного інвентарю: особисті прикраси, маленькі золоті та бронзові предмети, гребні, скляні посудини, точильні

¹ Беовульф, I, 65 (пер. укр. О. О’Лір).

² Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 22.

³ Гуревич А. Я. Походы викингов... . С. 25.

камені, пластини від шолома тощо. Це дає змогу припустити, що під курганами були поховані дуже знатні люди¹.

Наявність влади вождів, або ж конунгів, передбачала існування соціальної підгрупи, яка концентрувалася навколо конунгів – нобілітету². В контексті скандинавського культурного простору доречніше буде використовувати термін «дружинники». За своїм соціальним статусом дружинники належали до знаті і виділялися з решти одноплемінників насамперед своїм багатством: не лише рухомим майном, а й великими земельними наділами. Як зазначав Тацит: «Багатство у свеонів знаходиться в пошані, тому ними [свеонами] править одна [людина], без жодних обмежень, а не з умовним правом на покору»³.

Процес посилення дружинної знаті на початку середньовічної доби засвідчує зокрема збільшення кам'яних городищ⁴, а також наявність численних скарбів з дорогоцінними металами, монетами та іншими багатими речами, що були знайдені в ході археологічних розкопок на території Скандинавського півострова⁵.

Головним заняттям дружинної знаті були військові походи⁶, які дозволяли їй підтримувати свій статус. Воєнна справа вважалася у скандинавів почесною і, до того ж, давала воїну можливість отримати частину здобичі, захопленої під час військових зіткнень чи морських набігів, що надавало авторитету й почесного становища в суспільстві⁷. Окрім того, у період вікінгських завоювань дружинники відігравали ключову роль в політичному та соціальному житті суспільства, являючи серйозну силою, на яку спирався вождь-конунг. Саме дружина виступала ключовим елементом у створенні й

¹ Дэвидсон Х. Э. Древние скандинавы. Сыны северных богов / Пер. А. Б. Давыдова. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008. С. 125–126.

² Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. С. 46.

³ Тацит, Германия, 44.

⁴ Кан А. С. История скандинавских стран. Москва: Высшая школа, 1980. С. 11.

⁵ Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги... . С. 234.

⁶ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 409.

⁷ Там само, С. 439.

подальшому розвитку політичних інститутів вождеств, а надалі – державних утворень¹.

Зауважимо однак, що на ранніх етапах існування вождеств, як стверджував А. Я. Гуревич, знать перебувала у достатньо суперечливих відносинах з конунгом². З одного боку, знатні люди гуртувалися навколо вождів, служили їм, були під їх захистом і покровительством, а також шукали у них нагород і здобичі. Однак, з другого боку, у певних ситуаціях представники знаті могли фігурувати у ролі конкурентів вождя та зав'язувати з ним або ж між собою боротьбу за владу³.

При цьому, ще не можна стверджувати, що в епоху вікінгів знать остаточно виділилась в окрему соціальну групу. Історик Б. Г. Головко зауважував, що «карли і ярли» у політичному плані в цей час становили ще щось спільне: родовита знать нічим, крім своєї родовитості, яка відзначалась у сагах, не відрізнялась від інших общинників⁴. Такої ж думки припускався і С. Д. Ковалевський, говорячи, що у правовому відношенні між знаттю і бондами відмінностей не було⁵. У згадуваній «Пісні про Рига» про судові чи фіскальні правообов'язки конунга або ж про його право на законодавчу ініціативу теж не йдеться.

Реальною законодавчою владою у скандинавів користувався тинг – народні збори, що обмежували владу вождя. На тингу конунг виступав радше як представник виконавчої влади, як верховний функціонер племінної організації⁶, проте не як остання інстанція прийняття важливих рішень внутрішнього і зовнішнього життя племені. Таким чином, правовий статус та обов'язки дружинників, включаючи вождя-конунга, в період розкладання первісно-общинного ладу ще не були врегульовані і чітко окреслені, отож,

¹ Earle, Timothy K. How chiefs come to power: the political economy in prehistory... . P. 105.

² Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги... . С. 46.

³ Тацит, Германия, 13.

⁴ Головко Б. Г. Соціальна структура скандинавського суспільства у VIII–XI ст. ... С. 58.

⁵ Ковалевский С. Д. Образование классового общества и государства в Швеции. Москва: Наука, 1977. С. 88.

⁶ Головко Б. Г. Соціальна структура скандинавського суспільства у VIII–XI ст. ... С. 57.

процес виділення знаті в окремий стан ще тривав. Однак вже на цьому етапі вони становили рушійну соціальну групу скандинавського суспільства з достатньою стійкою внутрішньою структурою¹.

Наступною соціальною ланкою були вільні люди. Вільних людей, що були домогосподарями та головою сім'ї називали бондами. Історик Г. С. Лебедев зазначав, що найбільш точним перекладом терміна «bondi» (походить від bu – «житло», «садиба», «господарство») зі староскандинавської було б «домогосподар», хоча його зазвичай розуміють як «общинник»². Існує також близький до цього поняття термін «odalsbondi», що буквально означає «бонд вільного одаля»³. Одаль представляв собою спадкове володіння, що складалося з орних земель, лугових, пасовищних, лісових, водних й інших угідь, що перебувало в нероздільній общинній власності⁴.

Натомість А. А. Сванідзе, зауважувала, що термін «бонд» має різні тлумачення. В першому випадку, він означає господаря, голову своєї родини, який стояв на чолі певного населеного пункту та володів житловими і господарськими будівлями в ньому, а також був власником орної землі, що могла бути чи то спадковою, чи то придбаною. Бонд у першому значенні, як свідчать саги, виконував функції керівника косовищем й вигоном худоби, всім рухомим майном та будівництвом, що його здійснювали на сетері, узбережжі, ринку, місці тингу. У другому випадку, як відзначала дослідниця, терміном «бонд» позначали простого вільного селянина, який не належить до знаті та не має владних повноважень⁵. Тобто ці два значення поняття «бонд» відрізняються, по-перше, статусом в суспільстві, по-друге, широтою повноважень і правообов'язків.

¹ Хлевов А. А. Дружина Севера как исторический феномен // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты. Санкт-Петербург: Наука, 1999. С. 55.

² Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург: Евразия, 2005. С. 167.

³ Буайе, Режи. Викинги: История и цивилизация... . С. 238.

⁴ Головки Б. Г. Соціальна структура скандинавського суспільства у VIII–XI ст. ... С. 56.

⁵ Сванідзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . 105–106.

Втім, при всій багатозначності терміна «bondi» вважалося, що саме бонд, як господар, голова родини, повноправний власник одаля і передовсім вільна людина, є центральним суб'єктом звичаєвого права, що сягало епохи вікінгів і було кодифіковане в X–XIII ст.¹ Бонди, таким чином, складали основу скандинавського суспільства у період раннього Середньовіччя і безпосередньо впливали на суспільно-політичні й економічні процеси в регіоні.

Разом з цим, як слушно зауважив А. Я. Гуревич в праці «Норвезьке суспільство у раннє Середньовіччя: проблеми соціального ладу та культури» (1977), бонди вже у XI та XII ст. аж ніяк не становили єдиної однорідної суспільної верстви ні за своїм становищем у виробництві, ні у майновому відношенні, ні за правовим статусом². Ймовірно звідси і походить таке різноманіття визначення терміну «бонд». І хоча вважалося, що всі бонди – вільні люди, які мали господарську незалежність, були рівними та повноправними, на практиці діяло право сильного: хто мав більше родичів та залежних людей, був багатшим та впливовішим, той міг нав'язати свою волю іншим. Вже тоді існувало самоуправство наймогутніших та найбагатших людей, які своїм авторитетом змушували зважати на себе всіх оточуючих³. З огляду на це істотним постає питання характеру і ступеня соціального розшарування у середовищі бондів, де не останню роль зіграло посилення майнової нерівності. Так, у епоху вікінгів поступово почали виділятися групи заможних, середніх та збіднілих бондів.

Першу категорію – категорію заможних бондів – позначали терміном «storbondi», що дослівно означало «могутні бонди». Вони представляли собою заможних господарів, які спиралися на великі спадкові земельні володіння, а їх соціальний престиж полягав у наявності розгалужених родових зв'язків в

¹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе... . С. 167.

² Гуревич А. Я. Избранные труды. Норвежское общество. Серия: Письмена времени. Москва: Традиция, 2009. С. 259.

³ Гуревич А. Я. Походы викингов... . С. 23–24.

окрузі поряд з спадковою родоплемінною знаттю¹. Крім того, «могутні бонди» могли мати власні невеликі збройні сили, організувати військовий похід або торговельну експедицію². Вони активно виступали на тингах, де їх голос мав значну вагу³.

Середніми бондами вважались звичайні вільні люди, які володіли певним наділом, але не були зодягнені владними повноваженнями і не відзначались родовитістю чи заможністю. При цьому поняття заможності, як показує давнє законодавство, було чітко окресленим. Зокрема, в «Законах Гулатингу» є пункт, в якому йдеться про обов'язок кожного бонда брати участь у варінні пива до свята, де зазначається, що той, хто «має у господарстві менше шести корів або витрачає менше 6 сальдів посівного зерна, може варити пиво тільки в тому випадку, якщо він забажає»⁴. Виходячи з цього, можна стверджувати, що принаймні у західній частині Норвегії, де діяли зазначені закони, володіння менше ніж шістьма коровами було на той час показником низької забезпеченості й заможності бонда.

У «Законах Фростинга» містилась подібна норма, що свідчила про матеріальну забезпеченість бондів: «Якщо нападуть на бонда і вчинять грабіж його садиби і заберуть у нього трьох корів і більше або майно ціною у три корови, то це буде вважатися розбоєм <...>; проте якщо він [бонд] понад трьох [корів] більше [худоби] немає, то розбоєм вважатиметься відведення однієї корови»⁵. Інакше кажучи, за грабіжницький напад на садибу господаря, який не мав більше трьох голів великої рогатої худоби, судили не як за розбій, а як за крадіжку. А. Я. Гуревич трактує дану статтю закону таким чином, що господарство з трьома коровами вже вважалося бідним⁶.

¹ Закс В. А. «Эдда» Snorri Sturlusona и социальная действительность раннесредневековой Скандинавии // Скандинавский сборник XXV. 1980. С. 16.

² Головкин Б. Г. Социальная структура скандинавского общества у VIII–XI ст. ... С. 56.

³ Гуревич А. Я. Избранные труды. Норвежское общество... . С. 289.

⁴ Gulathing, 6 (тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторіві).

⁵ Frostathing, V, 14.

⁶ Гуревич А. Я. Избранные труды. Норвежское общество... . С. 260.

Ще однією важливою ознакою матеріальної забезпеченості на той час була наявність у господарстві допоміжної робочої сили, тобто рабів або слуг. В текстах саг є чимало прикладів того, що у кожного самостійного бонда, за винятком явних бідняків, були раби, які допомагали по господарству та виконували побутові завдання¹. У найзаможніших бондів могло працювати до декілька десятків рабів і слуг.

Останньою ланкою у майновому розшаруванні бондів ставала соціальна категорія збіднілих бондів. Збіднілі люди, зазвичай володіли дуже малим земельним наділом та незначним майном². Вони не мали в господарстві додаткової робочої сили, отож поралися з усім одноосібно або за допомогою найближчих родичів. Іноді вони наймались на службу до більш заможних бондів, виконуючи при цьому найтяжчу роботу.

Тих, хто землі не мав зовсім, називали хусманами. Зазвичай, це могли бути вихідці з рабів (вільновідпущеники) або збіднілі бонди, які втратили свої наділи. Щоб отримати засоби для існування вони могли відправлятися у морські походи. Прибуток можна було отримати також від вигідної торгівлі чи заняття ремеслом³. Ремісники і майстри позначалися одним загальним словом «smidr», яке часто уживалося у поєднанні з назвою матеріалу, з яким вони працювали або типом виробу, що виготовлявся ними.

В гіршому ж випадку, найбідніші бонди потрапляли у боргову кабалу і відповідно ставали борговими рабами. Це ще раз підкреслює той факт, що в скандинавському суспільстві раннє середньовіччя було періодом значної соціальної мобільності, коли різні верстви суспільства мали можливість як значно покращити своє становище, так і погіршити. Так, раби нерідко ставали вільними і заводили своє господарство, а бідні бонди могли перетворитися на залежних, невільних, людей.

¹ Гуревич А. Я. Избранные труды. Норвежское общество... . С. 261.

² Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 414–415.

³ Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age... . P. 150.

Окремою підгрупою у соціальній структурі можна виділити «годі» – жреців скандинавського культу, які, як відзначає О. О. Хлезов, були відокремленими за соціальним статусом від решти населення¹. Однак, незрозумілим залишається питання з якої суспільної верстви походили годі: чи то в якості жерців виступали бонди, чи то ними ставали знатні особи. В «Пісні про Рига» жрецькі функції, а саме здатність розуміти мову птахів, «затупляти мечі», лікувати, знати рунічне письмо, приписувались саме конунгам². Подібної думки притримується і дослідниця Н. В. Будур³. Натомість, низка істориків висуває припущення, що саме бонди виконували язичницькі обряди, виступаючи в ролі жреців⁴. За правовим статусом і колом обов'язків годі також прирівнювались радше до бондів, ніж до знаті⁵.

Наскільки впливовим було становище годі у суспільстві скандинавів можна судити з писемних джерел, що зберіглись до нашого часу. Так, за описами Тацита, окрім керування проведенням релігійних обрядів, організацією всього духовного життя північних германців, жреці брали участь у тингу і навіть могли засуджувати людей до смерті, якщо це зумовлювалось волею богів⁶. При чому, годі не міг бути притягнутим до відповідальності за свої вчинки.

Особливе місце в суспільній ієрархії годі займали в Ісландії, де вони фактично поєднували виконання жрецьких функцій із функціями верховного правителя – вождя. Годі, або, як його ще називали вождь-тингу («chieftain-thing»), був не лише духовним лідером, який мав здійснювати релігійні обряди й жертвоприношення традиційним культам, але й очолював місцеві громади, представляючи їхні інтереси на тингах⁷. Яскравий образ ісландського годі

¹ Хлезов А. А. Начало походов викингов – о правомочности формулировки // Скандинавские чтения 2016 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты / Сост. Т. А. Шрадер. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2018. С. 20.

² Песнь о Риге, Старшая Эдда, 36, 43–45.

³ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века. Москва: Молодая гвардия, 2007. С. 56.

⁴ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... С. 105.

⁵ Ольгейрссон, Эйнар. Из прошлого исландского народа... С. 108–109.

⁶ Тацит, Германия, 7.

⁷ Byock, Jesse L. Viking Age Iceland. London: Penguin Books, 2001. P. 13.

малює «Сага про Храфнкеля, годі Фрейра»: «Оселившись у Головному Дворі, Храфнкель почав робити багаті жертвопринесення і звелів побудувати велике капище <...>. Храфнкель зайняв усю долину і почав роздавати землі іншим людям, але, бажаючи над ними головувати, він оголосив себе їхнім годі. <...> Храфнкель був чоловік владний, схильний до насильства, але слухний, і йому стала підвладна вся Льодовикова Долина»¹.

Відтак, як можемо побачити, годі користувались авторитетом і реальною владою у ісландському дохристиянському суспільстві². Вони слідкували за дотриманням правопорядку, обстоювали інтереси різних верств суспільства на тингах, а також могли роздавати землі у користування³. Зазначимо, однак, що годі в Ісландії не у повній мірі можна прирівнювати до скандинавських вождів, адже попри досить схожі політичні й адміністративні функції вони, зокрема, не мали власного війська або дружинної знаті⁴.

Найнижчу верству у соціальній структурі північних народів займали раби. Ними могли стати вільні люди, які мали значний борг, діти рабів, а також захоплені під час воєнних набігів полонені⁵. Останні складали головне джерело поповнення цього суспільного стану. Особливого розвитку рабовласництво на Півночі отримало в IX–XI ст., коли вікінги почали здійснювати далекі морські походи з метою пограбування чи встановлення торгівельних зв'язків. Деякі дослідники навіть запевняють, що інститут рабства був необхідною умовою функціонування вікінгського суспільства⁶.

Питання про кількісний відсоток рабів у скандинавському ранньосередньовічному суспільстві залишається відкритим. В найбільш ранніх дослідженнях наявна тенденція завищувати чисельність цього

¹ Сага о Храфнке, годи Фрейра, II.

² Губанов И. Б. Структура древнескандинавского общества по материалам родовых саг // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты. Санкт-Петербург: Наука, 1999. С. 42.

³ Byock, Jesse L. Viking Age Iceland... . P. 67.

⁴ Там само, P. 13–14.

⁵ Jones, Gwyn. A history of the Vikings... . P. 148.

⁶ The Vikings – Voyagers of Discovery and Plunder / R. Chartrand, K. Durham, M. Harrison, I. Heath. Oxford: Osprey Publishing, 2006. P. 23.

соціального прошарку. Натомість, на думку англійського скандинавіста С. Брінка, раби складали порівняно невеликий відсоток населення, зосереджуючись переважно у домогосподарствах заможних осіб, які могли дозволити собі їх утримання¹. Більшу ж частину рабів, захоплених під час морських набігів, вікінги продавали на невольничих ринках.

Водночас існує думка, що соціального прошарку рабів як такого взагалі не існувало у скандинавському середовищі. Так, наприклад, важливим є розрізнення, яке наводить французький історик Р. Буайє, між «рабами» в традиційному розумінні цього слова, тобто такими, які були полоненими, захопленими вікінгами під час військових завоювань, і ставали елементом торгівлі, і «рабами», які згадуються у давньоскандинавських сагах та текстах законів². Дослідник стверджує, що все населення – було вільним, проте існувала певна кількість людей, які за тих чи інших обставин потрапили в залежність від заможніших і впливовіших господарів³. Як висновок, прошарок залежних людей у Скандинавії вже ж був, але питання щодо його чисельності й термінологічного позначення наразі є дискусійними.

Соціальне й правове становище рабів було злиденним, вони не були повноправними членами суспільства і вважалися рухомим майном поруч із худобою⁴. Їх, згідно з давніми обласними законами, могли купувати й продавати⁵, дарувати, позичати на певний термін у борг⁶. За провини раба був відповідальний його власник⁷. За вбивство чи поранення раба його господареві платилося відшкодування: відповідно до Гуталагу, воно дорівнювало чотири з

¹ Brink, Stefan. Slavery in the Viking Age // The Viking World / Ed. by St. Brink, N. Price. London–New York: Routledge, 2008. P. 54–55.

² Буайє, Режи. Вікінги: История и цивилизация... . С. 234.

³ Там само, С. 234–235.

⁴ Ковалевский С. Д. Образование классового общества и государства в Швеции... . С. 85.

⁵ Гуталаг, XXXII.

⁶ Вестгёталаг, Глава о беззакониях, XI, 1.

⁷ Гуталаг, VI, 5.

половиною пенінгам¹, а за Вестгеталагом – трьом або чотирьом маркам². Поруч з цим, сам господар і члени його сім'ї могли безкарно вбити свого раба.

Датський історик О. Кліндт-Йенсен наводив також свідчення існування у скандинавському суспільстві звичаю принесення раба у жертву після смерті його господаря, щоб той, згідно з релігійними уявленнями, міг виконувати ті ж обов'язки, що й за життя, у потойбічному світі³. Підтвердженням цьому можуть слугувати знайдені у Данії та Швеції поховання, де поверх багатой могили заможного чоловіка чи жінки археологи виявляли бідне поховання небіжчика зі зв'язаними руками, що інтерпретується дослідниками як поховання раба, а також з незначними супровідним інвентарем⁴.

Серед писемних свідчень примітним є опис арабського мандрівника початку X ст. Ібн Фадлана, який згадував про обряд спалення рабині разом із її померлим господарем⁵. За його словами, рабиня добровільно погоджувалася стати частиною цього ритуалу, а її смерть розглядалася як акт супроводу господаря у потойбічний світ, що мало забезпечити йому комфортне існування після смерті. Хоча, ймовірно, даний звичай виступав радше прикладом регіональних вірувань, ніж загальнопоширеною скандинавською релігійною практикою.

Рабство в Скандинавії мало домашній характер: знаходячись у підпорядкуванні своїх власників, раби виконували різноманітні господарські доручення. Вони могли використовуватися як прислуга в будинку, так і поза ним працювати в господарстві, зазвичай, на найбрудніших, фізично важких чи неприємних роботах, як-то рубання дров, копання канав і ровів, а також розкидування добрив⁶.

¹ Гуталаг, XV.

² Вестгеталаг, О човекоубийстве, V, 7.

³ Klindt-Jensen, Ole. Denmark before the Vikings. New York: Thames and Hudson, 1957. P. 121.

⁴ Brink, Stefan. Slavery in the Viking Age // The Viking World... . P. 55.

⁵ The book of Ahmad Ibn Fadlan 921–922, «Funeral of a noble».

⁶ The Vikings – Voyagers of Discovery and Plunder... . P. 22–23.

У скандинавському суспільстві існували і практики відпускання рабів на волю. В «Законах Гуталагу» зазначено, що раб, який відпрацював свій термін рабства може стати вільним, після чого він ладний сам відповідати за своє життя і вчинки¹. А у «Законах Вестегеталагу» мова йде про викуп рабів із залежності². Раби, що ставали вільними називались вільновідпущениками. Однак, останні не були повноправними членами суспільства, а в деяких випадках навіть прирівнювалися до рабів³. Вільновідпущеники залишалися залежними людьми і були вимушені працювати за наймом.

В IX–XI ст. у Скандинавії поступово складаються передумови встановлення феодалізму. Вони виявились у існуванні спадкового володіння землею та дедалі більшому майновому розшаруванні вільних людей на незаможних і заможних. Останні зі свого боку оточували знать і отримували від неї ділянки землі у користування. Від остаточного формування соціальних верств й встановлення феодальних порядків скандинавське суспільство відділяло лише те, що домінуюча маса населення ще не піддавалася систематичній експлуатації з боку короля і знаті⁴.

Таким чином, підбиваючи підсумки, варто зазначити, що наприкінці V – середині XI ст. північноєвропейські народи проходили важливий етап суспільно-політичного розвитку, який можна схарактеризувати як родовий первіснообщинний лад на стадії розкладання та переходу до суспільно-ієрархізованого суспільства, інакше кажучи – це період існування вождеств. Соціальна стратифікація у скандинавів була складним та довгим процесом, який почав розвиватися в той час, як у інших європейських спільнот вже тривало активне становлення феодальних порядків. До специфічних рис процесу формування соціальних груп належать помірність і поступовість,

¹ Гуталаг, XVI, 2.

² Вестгеталаг, Глава о наследовании, XXII.

³ Ковалевский С. Д. Образование классового общества и государства в Швеции... . С. 170.

⁴ Кан А. С. История скандинавских стран... . С. 24.

переважання у структурі суспільства вільних людей, наявність значної соціальної мобільності всередині страт, що формуються.

У період раннього Середньовіччя у скандинавів відбувалось поступове становлення суспільних верств і їх окреслення в юридично-правовому, економічному та соціальному плані. У міру зростання могутності знаті, з одного боку, і підпорядкування їй частині вільних людей – з іншого, поглиблювався процес соціального розшарування. В скандинавському суспільстві у такий спосіб постали три основні соціальні верстви: знать, вільні і залежні люди, хоча при цьому система суспільних відносин була достатньо диференційованою, що зумовило наявність великої кількості різних соціальних груп в межах одного стану.

1.2. Ранні політичні інститути влади

Важливим аспектом суспільного ладу жителів Скандинавії у середні віки була особлива політична система, що включала в себе сукупність різних політико-правових інститутів влади, між якими існували взаємозв'язки. Наприкінці раннього середньовіччя ця система, паралельно із становленням перших держав на території Скандинавського півострова, тільки починає зароджуватись, хоча окремі її елементи існували вже достатньо тривалий час.

Найдавнішим інститутом влади та осередком суспільного життя у скандинавів виступав тинг – народні збори. Тинг був інститутом місцевого самоврядування, тож головна його функція в епоху племінного устрою полягала у тому, щоб служити ареною для обговорення справ переважно місцевого характеру¹. На думку А. Я. Гуревича, скандинавський тинг представляв собою зібрання жителів сусідніх поселень для розв'язання конфліктів і чвар, укладання майнових угод, а також для здійснення

¹ The Vikings – Voyagers of Discovery and Plunder... . P. 27.

правосуддя¹. Окрім цього, до функцій народних зборів, входило і обрання конунгів. Публічне схвалення кандидатури нового правителя було дуже важливою демократичною рисою загальної соціально-політичної системи скандинавських країн в епоху раннього Середньовіччя².

У сагах і писемних свідченнях неодноразово зазначається, що на тинг могли приходити всі вільні повнолітні жителі відповідної області чи округу (фюльку)³. До XIII ст., тобто до появи офіційного законодавства в деяких регіонах, відвідування народних зібрань було добровільним. Надалі з'явилися відповідні закони, які регламентували процедуру проведення зборів. Так, уже в «Законах Гулатинга» встановлюється, що королівський намісник, або лендрман, як і король мав обов'язково бути присутнім на тингу, а також сам призначати певну кількість людей від свого фюльку⁴.

Говорячи про регулярність проведення зборів, С. Д. Ковалевський відмічав, що в обласних законах майже немає свідчень про те, як часто мали відбуватися тинги. У тих же випадках, коли такі свідчення наявні, вони варіюються від регулярності двічі на рік: навесні та восени, до одного чи двох разів на тиждень. В більш пізніх законодавчих актах, а саме в Ест'єталазі, Вестманналазі, Уппландслазі та Седерманналазі, прописано зокрема дні, коли не можна проводити тинг⁵. Щодо тривалості народних зборів, зазвичай вони відбувались упродовж кількох днів, ісландський альтинг тривав до двох тижнів⁶.

Під час тингу настав так званого «час миру». Людину в цей період не можна було ні вдарити, ні образити. На законодавчому рівні передбачалися штрафи за будь-яке порушення спокою під час проведення тингу: наприклад,

¹ Гуревич А. Я. Походы викингов... . С. 21.

² Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 526.

³ Закс В. А. Правовые обычаи и представления в Северо-Западной Норвегии XII–XIII вв. // Скандинавский сборник XX / Ред. А. Нугис. Таллин: Ээсти раамат, 1975. № 20. С. 38.

⁴ Gulathing, 3.

⁵ Ковалевский С. Д. Образование классового общества и государства в Швеции... . С. 189–190.

⁶ Miller, William. Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society in Saga Iceland. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1990. P. 17.

якщо людину схопили за волосся або вдарили кулаком порушник мав сплатити 3 марки¹. У випадку вбивства платився подвійний вергельд.

Письмового законодавства в епоху вікінгів не існувало, тому всі закони необхідно було запам'ятовувати і виголошувати на зборах. Цю роль виконували спеціально навчені люди – «лагмани» – знавці законів, або «закономовці» (походить від lag – «право», «закон»). Зазвичай, це були досвідчені старці, які користувались в окрузі особливою повагою й довірою, а також добре розумілися на місцевих законах². Лагманів обирали із заможних і авторитетних бондів терміном на три роки. Ця посада також часто переходила від батька до сина, а в деяких родинах могла бути спадковою³.

І хоча Е. Ольгейрсон називає тинг «стійким громадським інститутом родового устрою»⁴, з виникненням перших державних утворень й утвердженням королівської влади на території Скандинавського півострова, тинги тривалий час продовжують функціонувати як важливі осередки суспільно-політичного життя, на яких зокрема врегульовувались закони і здійснювався суд.

Окрім тингу, чималу роль в політичній системі скандинавських ранньосередньовічних племінних утворень грала влада військових вождів – конунгів. Вождь і його дружинники становили фундаментальний владний інститут скандинавського суспільства, який виконував як військові функції, так і володів політичною й судовою владою⁵. Остаточне становлення влади конунга відбувається паралельно з початком виникнення держав. Політогенез у Скандинавії, що починається у XII–XIII ст., був спричинений, по-перше, внутрішніми передумовами, створюваними виробничим господарством і формуванням раннього стратифікованого суспільства, по-друге, зовнішніми

¹ Гуталаг, XI.

² Головки Б. Г. Формування скандинавської державності у VIII–XI століттях // Форум права / Під ред. О. В. Марцеляк. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2013. № 4. С. 66.

³ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов... . С. 55

⁴ Ольгейрсон, Эйнар. Из прошлого исландского народа... . С. 110.

⁵ Mynre, Bjørn. The Iron Age // The Cambridge history of Scandinavia... . P. 72.

чинниками, серед яких найважливіша роль відводиться військовій діяльності вікінгів у Європі¹.

Економічний, соціальний, військово-політичний потенціал, створений протягом ранньої епохи вікінгів, став в подальшому основою активної політики конунгів найбільш розвинених областей, для яких головним завданням було зміцнити свою владу і об'єднати під її покровительством якомога більше племінних територій². Важливим напрямком діяльності конунгів, крім того, були грабіжницькі походи на територію найбільш віддалених областей з метою обкласти їх даниною, оскільки безпосередньо контролювати їх через географічну віддаленість в умовах переважно неписьменої політичної культури було досить важко³.

Процес формування державної влади всередині північноєвропейських племінних об'єднань розпочинається у зв'язку із зовнішньою торгово-грабіжницькою експансією вікінгів, з одного боку, і внутрішньою колонізацією – з іншого⁴. Відзначимо однак, що цей процес, як свідчать писемні джерела, започаткований був ще з перших століть нашої ери з початком диференціації суспільства на вищі й нижчі верстви.

Конунг у скандинавському суспільстві на ранніх етапах політогенезу мав виконувати управлінські, військові та певною мірою сакральні функції. До управлінських належало безпосереднє управління підвладних йому територій, а також підтримка порядку та миру. Військові функції визначалися обов'язком конунга бути верховним воєначальником під час війн, чинити відсіч загарбникам у разі нападу і забезпечувати всім необхідним свою дружину.

¹ Мельникова Е. А. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (постановка проблемы) // Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 19.

² Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси... С. 379.

³ Lindkvist, Thomas. Early political organisation (introductory survey) // The Cambridge history of Scandinavia / Ed. by Knut Helle. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. Vol. 1. P. 163.

⁴ Гуревич А. Я. Образование раннефеодального государства (конец IX – начало XIII) // История Норвегии / Отв. ред. А. С. Кан. Москва: Наука, 1980. С. 126.

Щодо сакральної функції, в особистості вождя, за тогочасними уявленнями, мали втілюватися добробут і щастя його народу. Не лише жертви, які він приносив, та обряди, ним скоєні, а й сам він вважався джерелом вдачі та успіхів для своїх одноплемінників¹. Разом із тим, на відмінну від західноєвропейських монархів, скандинавських конунг раннього середньовіччя не був оточений божественним ореолом². Поняття про «владу, даровану богом» з'явилося набагато пізніше, після християнізації Півночі, що припадає на XII–XIII ст.

Королів або конунгів скандинави обирали на тингах шляхом голосування. Про це свідчить зокрема і Адам Бременський, говорячи, що «королі свеонів походять із стародавнього роду, проте їхня влада залежить від думки народу»³. Для того, щоб отримати владу, а потім утримати її, як зазначає А. А. Сванідзе, претендент на роль верховного правителя повинен був мати низку якостей і відповідати певним вимогам. Насамперед він мав належати до знатного роду, мати військовий досвід і бути вправним воїном, який відзначився в битвах певними заслугами та доблестями; він також повинен був бути заможним і мати значні матеріальні ресурси: великі земельні наділи, запаси карбованої монети або скарбів, зброї та інше майно⁴.

Водночас, як підкреслював дослідник О. І. Селицький, знатність й родовитість не завжди були визначальними критеріями при обранні конунгів у скандинавському суспільстві. Зокрема, у часи військових загроз народ віддавав перевагу військовим лідерам, які продемонстрували високі здібності у бою, навіть якщо вони не належали до найвпливовіших родів⁵.

Необхідно вказати, що для скандинавського регіону у середні віки в політичному відношенні було відсутнє централізоване управління.

¹ Гуревич А. Я. Походы викингов... . С. 29.

² Тодд, Малькольм. Варвары. Древние германцы. Быт, религия, культура / Пер. Н. Ю. Чехонадской. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2005. С. 39.

³ Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 22.

⁴ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 510–511.

⁵ Селицкий А. И. К вопросу о генезисе королевской власти у древних германцев... . С. 67.

Становлення влади конунга відбувалося в умовах постійних внутрішніх конфліктів і зовнішніх загроз, тому вона була і досить довго продовжувала залишатися неміцною. Крім того, на ранніх етапах становлення державних утворень на Півночі не було впорядковано престолонаслідування: трон протягом століть залишався об'єктом запеклої боротьби між знатними родами¹.

З часом влада верховного правителя набувала все більшої консолідації. Поширеними практиками стають вейцла – ритуальні бенкетування і частування, які влаштовували конунги, а в Ісландії – годі². В «Сазі про Хакона Доброго», до прикладу, згадується, що на жертвне бенкетування мали зібратися всі бонди й принести до капища спеціально підготовлені до свята дари. Після здійснення жертвопринесень відбувався бенкет з напоями й різноманітними стравами³.

Із трансформаціями ранньодержавного владного інституту вейцли невід'ємно було пов'язано становлення системи хусабю як ефективного способу здійснення королівської влади й збору данини, що служила джерелом існування для королів зі своїми дружинниками⁴. Хусабю виконували роль тимчасових королівських резиденцій і розглядались як спеціальні садиби, де зупинявся правитель під час постійних переїздів підвладною територією. Окрім зазначеного, вони могли функціонувати і в якості військових баз та місцевих політичних, фінансових та адміністративних осередків⁵. Е. О. Мельникова і В. Я. Петрухін вбачали в існуванні й розвитку системи хусабю свідчення зміцнення королівської влади, що було принципово

¹ Сванидзе А. А. Первые письменные свидетельства о шведах и возникновении Швеции // Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. С. 8.

² Губанов И. Б. Структура древнескандинавского общества по материалам родовых саг... С. 42.

³ Снорри Стурлусон, Круг земной, Сага о Хаконе Добром, XIV.

⁴ Зубашевський Н. П. Руські погости та скандинавські хусабю у контексті еволюційних змін ранньодержавних інститутів полюддя та вейцли // Княжа доба: історія і культура / Ред. Л. В. Войтович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. № 3. С. 64–66.

⁵ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ: Обереги, 2003. Т. 2. С. 692.

значущим кроком у процесі становлення державності, зокрема у Швеції¹. Наразі дослідниками виявлено понад 70 поселень хусабу у Швеції, 51 – в Норвегії та 8 – у Данії². Отже, поступово процес збору данини і здійснення контролю над територією стає більш врегульованим.

Одним з вагомих суспільно-політичних інститутів у дофеодальному скандинавському суспільстві була практика оголошення людини «поза законом». Таке покарання передбачало втрату правового захисту і виключення людини з общини, що мало серйозні соціальні, економічні та політичні наслідки. С. Брінк не дарма називав це явище «соціальною смертю»³, адже для скандинавів, як і для багатьох інших європейських народів, у ранньому середньовіччі було характерно збереження досить міцних родових зв'язків всередині колективу. Втрачаючи їх, людина фактично була приречена на смерть чи тривалі поневіряння, адже ізгої виключалася з числа спільноти взагалі⁴.

Основна мета оголошення людини «поза законом» полягала насамперед у підтриманні суспільного порядку й здійсненні правосуддя над звинуваченими. У той же час, як запевняв дослідник О. С. Ошонков, в середині XI ст. – час посилення королівської влади на Півночі – практика вигнання дозволяла конунгам усувати від влади небажаних претендентів⁵. Спілкування з ізгоями, надання їм допомоги чи прихистку каралося законом⁶. Однак за вбивство людини, оголошеної «поза законом», покарання не передбачалося, що було тісно пов'язано з архаїчним інститутом кровної помсти. У такий спосіб, звинувативши людину у скоєнні тяжкого злочину, наприклад вбивства,

¹ Цит за: Грот Л. П. Ранние формы политической организации в истории скандинавских стран... . С. 222.

² Зубашевський Н. П. Руські погости та скандинавські хусабу... . С. 63.

³ Brink, Stefan. Law and society: politics and legal customs in Viking Scandinavia // The Viking World / Ed. by Brink, Stefan & Price, Neil. London–New York: Routledge, 2008. P. 50.

⁴ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Искусство, 1984. С. 171.

⁵ Ошонков А. С. Практика «объявления вне закона» и феномен изгнания в норвежском и исландском обществах VIII–XIII вв. // Европа в средние века и раннее новое время: Общество. Власть. Культура: материалы Всероссийской, с международным участием, научной конференции молодых ученых. Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2016. С. 219.

⁶ Gulathing, 202.

розбою, підпалу чи святотатства, тинг міг засудити її до вигнання і позбавлення усіх прав, тим самим звинувачена особа втрачала можливість претендувати на владу чи будь-яку посаду.

Утверджуючи свою владу, конунги впроваджували писане законодавство, яке мало на меті забезпечити порядок у королівстві і чітко окреслити права та обов'язки короля і його підданих. У перших збірках законів містилися правові норми щодо податків, статті, які регламентували судову систему й систему покарань за зчинені злочини, а також положення, що стосувалися спадщини, майнових прав та відносин між різними суспільними станами. Так, в Норвегії перші судебники з'являються наприкінці XI – на початку XII ст. за правління короля Олава Спокійного (1066–1093 рр.)¹. У Швеції ж законодавство з'явилося значно пізніше – на початку XIII ст.² Отже, як бачимо, збірники юридичних норм в Скандинавії писались вже під впливом християнської традиції континентальної Європи³.

Відповідно з впровадженням законодавства і зміцненням верховної влади, зменшувалися повноваження тингів. Наприклад, Хакон I Добрий, ставши норвезьким королем, в першу чергу заходився реформувати організацію регіональних тингів, беручи їх під свій контроль⁴. Цей приклад нагально демонструє, що централізація влади поступово витісняла традиційні форми управління, які були основою суспільного життя у скандинавів протягом тривалого часу. Народні збори, що раніше виступали основними органами прийняття важливих рішень внутрішнього і зовнішнього життя, поступово втрачали свою роль, хоча, як було зазначено вище, довгий час вони продовжували існувати як елементи місцевого самоврядування.

¹ Головкин Б. Г. Джерела права Норвегії X–XII ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2012. № 11. С. 67.

² Вестгеталаг // Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы / Ред. А. А. Сванидзе; пер. В. В. Рыбаков. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. С. 173.

³ Кюрсак В. Б. Реконструкція звичаєвого права середньовічної Скандинавії за матеріалами ісландських саг: постановка проблеми // Анналі юридичної історії. Випуск «Історія та географія середньовічного права». 2017. Т. 1., Номер 1. С. 82.

⁴ Sigurðsson J. V. Scandinavia in the Age of Vikings... . P. 35.

У XII–XIII ст. скандинавські королі вже споруджують кам'яні замки-фортеці для контролю за підвладною територією. Як відомо, будівництво городищ й укріплених замків завжди супроводжувало процес формування держав¹. До кожної такої фортеці правителі земель направляли своїх наближених людей і доручали їм управління, збирання податків, охорону порядку, утримання фортеці та військове командування у прилеглому зазвичай великому районі країни². Ранньосередньовічні держави з їх недостатньо розвиненим апаратом управління ґрунтувалися значною мірою на особистому авторитеті та особистих зв'язках короля та інших носіїв влади, у тому числі призначених їм на місця³. Відповідно дедалі більше з розвитком державних утворень трансформується і зміцнюється інститут королівської влади.

Традиційно в історіографії вважалося, що політичне об'єднання скандинавських ранньофеодальних королівств – Норвегії, Швеції, Данії – було завершено, коли кожне з них мало власного короля, який мав легітимну владу й контролював значну територію⁴. Втім, на сучасному етапі дослідники підкреслюють складність процесу політичної централізації регіону, яка тривала упродовж кількох століть. Цей процес супроводжувався не лише військовими конфліктами, а й економічними, соціальними та культурними змінами всередині суспільства. Крім того, наголошується на важливості зовнішніх факторів, що сприяли активізації процесів політогенезу на скандинавських теренах, зокрема таких як запровадження християнства як офіційної релігії і налагодження контактів із сусідніми християнськими державами.

¹ Щодра О. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав // Проблеми слов'янознавства. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. Випуск 66. С. 12.

² Кан А. С. История скандинавских стран... . С. 33.

³ Горелов М. М. Датское и норманское завоевание Англии в XI веке. Санкт-Петербург: Алетея, 2007. С. 69.

⁴ Lindkvist, Thomas. Early political organisation (introductory survey) // The Cambridge history of Scandinavia... . P. 163.

Першою ранньофеодальна монархія склалася в Данії¹. Ще у X ст. король Гаральд Синезубий, продовжуючи справу свого батька Горма Старого, завершив об'єднання Датського королівства й перетворив його на досить сильну державу. Саме за його правління в Данії стало поширюватися християнство: у 960 р. Гаральд приймає хрещення і проголошує християнство державною релігією². З поширенням християнства на Півночі починає формуватися новий державний інститут – церква, хоча нормативних документів, які б засвідчували цю обставину майже немає³. Після смерті Гаральда розігралася кровопролитна боротьба найвпливовіших претендентів на королівський престол, яка тривала приблизно чверть століття.

У Норвегії, так само як і в інших скандинавських країнах, важливим знаряддям королів у справі політичного об'єднання стала християнська церква⁴. Проникнення християнства в Норвегію йшло одночасно з утворенням національної держави та боротьбою королів за посилення своєї влади. Наприкінці X ст. воно було офіційно запроваджено королем Олафом Трюггвасоном, який хрестився в Англії⁵. Однак навіть в XI ст. Норвегія ще не становила єдиної держави, а радше була об'єднаннями декількох автономних областей, на чолі кожної з яких стояв окремий правитель⁶.

Консолідація Швецького королівства, де процеси феодалізації проходили значно повільніше у порівнянні з Норвегією, а особливо Данією, завершилася тільки із приходом до влади Вальдемара I у другій половині XIII ст.⁷ А у XI ст., як свідчив Адам Бременський, на території Швеції проживало декілька племінних об'єднань, що займали різні території⁸. Процес

¹ Кан А. С. История скандинавских стран... . С. 28.

² Чернышева О. В., Комаров Ю. Д. Церковь в скандинавских странах. Москва: Наука, 1988. С. 77.

³ Головкин Б. Г. Джерела права Норвегії X–XII ст. // Вісник Харківського національного університету... . С. 66.

⁴ Всемирная история / Под ред. Н. А. Сидоровой... . С. 197.

⁵ Чернышева О. В., Комаров Ю. Д. Церковь в скандинавских странах... . С. 119.

⁶ Горелов М. М. Датское и норманское завоевание Англии в XI веке... . С. 64.

⁷ Ковалевский С. Д. Образование классового общества и государства в Швеции... . С. 233.

⁸ Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 21–24.

їх об'єднання тривав понад три століття й супроводжувався тривалими міжусобними війнами за владу.

Загалом, період раннього Середньовіччя був часом поетапного формування політичної системи і її ключових елементів у північних народів, що відбувалось одночасно із становленням перших, ще не стійких, державних утворень на території Скандинавського півострова. Ключовими владними структурами, тобто інститутами влади, на цьому етапі були всенародні зібрання – тинги, де вирішувались найважливіші питання громадського життя, і влада конунгів. Поступово, зі становленням феодальних відносин, королівська влада зміцнюється і поширюється вже на більші території. Королі починають здійснювати заходи, спрямовані на регламентацію податкової системи, законодавства, судочинства; призначають представників місцевої влади, через яких здійснюється управління й контроль. Паралельно із цим відбувається процес скорочення та обмеження повноважень тингів, які втім продовжували існувати надалі як місцеві збори, що виконували дорадчі та судові функції на рівні громад.

1.3. Основні заняття народів Скандинавії

Заняття народів Північної Європи у раннє середньовіччя визначалися насамперед географічним розташуванням і природними умовами даного регіону. Скандинавія являє собою великий півострів, що омивається Норвезьким морем на заході, Північним морем на південному заході, Балтійським морем на півдні та сході та Ботнічною затокою на північному сході. Відповідно значна протяжність півострова зумовлювала істотні відмінності у природно-кліматичних особливостях його окремих регіонів, що своєю чергою впливало на господарську діяльність населення.

У давнину уявлення про Північну Європу формувалися на основі розповідей мандрівників, купців та античних авторів, які сприймали цей край як віддалений, суворий і маловивчений. Зокрема, в античних писемних свідоцтвах Скандинавію зображували як розгалужену систему островів, розташовану навпроти германських берегів¹. Дещо пізніше, у раннє середньовіччя, внаслідок освоєння цієї території шляхом військових походів і місіонерських експедицій, було встановлено, що Данія дійсно представляє собою архіпелаг, що складається з островів різного розміру², в той час як Норвегія і Швеція простягаються набагато далі на північ. Перші ж картографічні свідчення про півострів є досить розпливчастими і не завжди в повній мірі ілюструють точне географічне положення й розміри Скандинавії.

Говорячи безпосередньо про природно-кліматичні умови, за часів середньовіччя більшу частину півострова займало Скандинавське нагір'я, витягнуте з півночі на південь. Тут розташовувалась велика кількість лісів, озер, боліт, мілководних річок з порогами і водоспадами, моренних гряд та глибоких заток-фіордів. Як зазначав у «Діяннях архієпископів Гамбурзької церкви» Адам Бременський, Норвегія і Швеція «розташовані серед високих гір, більшою мірою Нордманія, хребти якої оперізують Свеонію»³. Ісландія ж, яку теж відносять до Скандинавії з огляду на те, що в епоху вікінгів вона була колонізована норманами, представляла собою плато з льодовиками, вулканами та гейзерами – гарячими джерелами, що б'ють з-під землі⁴.

Природні умови Швеції, де клімат був помірно-континентальним, в цілому підходили для землеробства, але земель, придатних для цього, було дуже мало. Втім тут було багато лісів і диких тварин. «Свеонія – країна дуже багата, земля, рясна плодами і медом. Крім того, вона перевершує всі інші області по кількості худоби, відрізняється сприятливими лісами, а внаслідок

¹ Чернер Л. С. Первые карты Скандинавского полуострова // Древнейшие государства Восточной Европы: Восточная и Северная Европа в средневековье. Москва: Восточная литература, 2001. С. 49.

² Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 1.

³ Там само, IV, 21.

⁴ Кан А. С. История скандинавских стран... . С. 6.

зручності рік усюди повна чужоземних товарів»¹ – свідчить Адам Бременський. Чим далі на північ, тим більшу роль у Швеції починало грати скотарство.

Схожа ситуація простежувалась і в Норвегії, де в середні віки було мізерно мало земель, придатних для землеробства. Місцеві ґрунти складалися з відносно грубих льодовикових відкладів, які виявлялися важкими для обробки². Натомість значну частину території займали пасовища, розташовані високо в горах, що створювало сприятливі умови для скотарства. Про це писав у 1070-х рр. і Адам Бременський, зазначаючи, що «Нортманія, крім суворих гір і надмірного холоду, відрізняється ще й безплідністю, будучи придатною виключно для скотарства»³. Північні області та західні поселення, зі свого боку, багато в чому залежали від полювання на диких тварин та птахів. Зокрема у горах можна було полювати на ведмедів, диких кабанів, лосів, шляхетного та північного оленя⁴. У Норвегії також було особливо багато лісів, що сприяло розвитку лісових промислів.

В Ютландії, на відмінну від Швеції і Норвегії, переважала велика кількість родючих ґрунтів, а також м'який морський клімат. В комплексі це створювало сприятливі умови для землеробства. У багатьох областях Данії та певною мірою у південно-східній Швеції, про що слушно вказує дослідниця Ж. Сімпсон⁵, широко практикувалося вирощування зернових. Окрім того, Данія займала вигідне географічне розташування для ведення торгівлі: тут пролягало багато торгівельних шляхів, що сполучали континентальну Європу з Скандинавським півостровом і Балтією⁶.

Варто також вказати і на природні умови Ісландії, які сформувалися під впливом двох основних факторів. З одного боку, острів зігрівала тепла

¹ Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 21.

² Sporrang, Ulf. The Scandinavian landscape and its resources // The Cambridge history of Scandinavia / Ed. by Knut Helle. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. Vol. 1. P. 25.

³ Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 30.

⁴ Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age... . P. 47–48.

⁵ Там само, P. 47.

⁶ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 24.

північно-атлантична течія, яка приносила відносно м'які зими та сприяла пом'якшенню температурного режиму. З другого боку, через Ісландію проходило північне полярне коло, а близькість льодовиків створювала значні похолодання та суворі погодні умови. Через такий різкий контраст погода і температура на острові були надзвичайно нестабільними, що зумовлювало складність ведення тут господарства¹.

Окрім суворого клімату ранньосередньовічна Скандинавія вирізнялася неймовірними морськими ресурсами: весь півострів оточений морями, низкою заток, незліченними бухтами, протоками². Довгі берегові лінії слугували основними місцями поселень та стоянок. Все це позитивно впливало як на розвиток риболовлі, так і на розвиток торгівлі й морських промислів. Відзначимо, що не останню роль зіграла близькість моря в активізації морських походів вікінгів у VIII–XI століттях.

Відповідно до розглянутих природно-кліматичних умов й географічних особливостей, основними заняттями населення Скандинавії у раннє середньовіччя були насамперед скотарство, землеробство, мисливство, рибальство, торгівля та ремесло.

Найбільш сприятливі умови для плужного землеробства сформувались в Ютландії, у південній частині Скандинавії та в Центральній Швеції, зокрема в Упланді – області, що прилягає до озера Меларен. В цих районах переважала схожа структура посівних культур: стійке переважання ячменю й різних сортів вівса, адже вони менш вибагливі та швидко дозрівають, а також поступове поширення жита та пшениці, зокрема в Данії та у південних районах Швеції³. Характерним на Півночі була відсутність проса. З подальшим розвитком землеробства у Скандинавії з'явилися такі культури, як льон, коноплі та хміль⁴.

¹ Byock, Jesse L. Viking Age Iceland... . P. 26.

² Стриннгольм, Андерс Магнус. Походи викингів / Пер. А. Шемякина. Москва: АСТ, 2003. С. 25.

³ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 133.

⁴ Всемирная история / Под ред. Н. А. Сидоровой... . С. 195.

Технічною базою землеробства скандинавів були розповсюджені починаючи з VI ст. залізні господарські знаряддя: робочі частини плуга, мотики, лопати, представлені у серіях поховань і скарбів VII–VIII ст. (див. рис. 1). Пізніше з'являються серпи, коси-горбуші, ротаційні жорна тощо¹. Втім, як запевняв історик А. Я. Гуревич, методи обробітку землі протягом усього середньовіччя залишалися здебільшого примітивними, а урожайність культур була надто низькою². Обмежений розмір і розкиданість придатних для землеробства земель не дозволяли перейти до більш продуктивної системи ведення господарства³.

Зазначимо також, що значуща відмінність між скандинавським суспільством і феодальним суспільством західноєвропейських країн, полягала в тому, що на Півночі кожна вільна людина володіла землею й не повинна була сплачувати за неї ні податків, ні оренди⁴. З цього слідує, що скандинави, по-перше, були зацікавлені у веденні ефективного господарства, бо були повноправними власниками землі, а по-друге, через обмежені природні умови, вони цінували земельні ресурси й прагнули вдосконалювати методи господарювання, адаптуючи їх до суворих кліматичних умов та нерівномірного рельєфу регіону.

Водночас, як вже наголошувалось вище, землеробство у Скандинавії розвивалося нерівномірно. У великих районах північної та західної частини півострова, тобто у Норвегії та у більшій частині Швеції, було вкрай мало сприятливих для обробки земель. Значна частина території була вкрита густими лісами, високими гірськими масивами або численними болотами.

Головними заняттями населення в таких областях залишалися скотарство або полювання, особливо на хутрового звіра. Тут розводили овець, кіз, свиней, велику рогату худобу та коней⁵. Взимку практикувалося стійлове

¹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси... . С. 135.

² Гуревич А. Я. Походы викингов... . С. 13.

³ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 134.

⁴ Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age... . P. 150–151.

⁵ Klindt-Jensen O. Denmark before the Vikings... . P. 127.

утримання худоби, а з приходом літнього періоду її випасали на пасовищах і луках¹. Цей сезонний цикл забезпечував оптимальні умови для розведення худоби в умовах холодної Півночі й забезпечував необхідними ресурсами селянські господарства. Великі можливості для розвитку скотарства давали гірські пасовища – сетери. Ними на початку середніх віків користувалися спільно жителі багатьох хуторів та цілих округів². На крайній півночі Норвегії та Швеції поширеним було також оленярство.

Значну роль у житті місцевого населення відігравали мореплавство й рибальство. Це пояснюється винятково сприятливими умовами: значною протяжністю берегової лінії, що рясніла безліччю зручних для стоянки суден бухт, фіордів, заток та інших природних гаваней; величезна кількість річок, що слугували основними комунікаційними артеріями протягом багатьох тисячоліть³; наявністю корабельного лісу та заліза, необхідних для будівництва міцних морських судів тощо. У морях водився оселедець і тріска, у річках – форель та лосось. Лов тріски й оселедця завжди був одним з основних занять населення приморських областей. З давніх-давен у Скандинавії був відомий і китобійний промисел. Китів били гарпунами, тюленів убивали списами чи ловили у мережі⁴.

Полювання та риболовля, окрім того, що забезпечували продуктами харчування мешканців окремих поселень, грали також і значно більшу роль: хутра, ведмежі шкури і шкіри північних оленів в середні віки були невід'ємними складовими скандинавського експорту⁵. Те саме можна сказати і про шкіру й бивні моржів, тюленів, китову кістку та ін. Інакше кажучи, полювання та риболовля, а також значний розвиток мореплавства, в період раннього Середньовіччя були визначальними для активізації торгівлі на Півночі.

¹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси... . С. 134–135.

² Гуревич А. Я. Походы викингов... . С. 13.

³ Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Київ: Laurus, 2022. С. 9.

⁴ Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age... . P. 47–48.

⁵ Там само, P. 48.

Внутрішня торгівля здійснювалась як в межах окремих поселень, так і між великими племінними об'єднаннями. Найпоширенішими товарами, що користувалися значним попитом на місцевому ринку, були, наприклад, сіль, зерно і тканини¹. Скандинавські міста початково виникали саме у якості торгівельних осередків, а вже пізніше зростали до важливих пунктів континентальної торгівлі. Зазначимо, що вони розвивались не лише завдяки обміну товарами, а й під впливом місіонерських експедицій. Так, у «Житті святого Ансгарія», що датується IX ст., згадуються місіонери, які приїздили до таких торгових центрів як Бірка, Хедебю та Рібе, де вони не лише проповідували, а й залишалися на проживання². У містах місіонери будували церкви, що, як стверджує норвезький дослідник Б. Гаут, значно сприяло збільшенню населення і активізації торгівельних обмінів³.

У VIII–IX ст. торгівельні шляхи Північної Європи набули на якийсь час важливе значення в товарообміні між народами Заходу та азійськими країнами. Дослідники пов'язують це з тим, що традиційні середземноморські шляхи було захоплено арабами-завойовниками. Життєво важливе для всієї Західної Європи завдання – збереження економічних зв'язків із Близьким Сходом – виконували скандинавські купці-вікінги поряд зі слов'янськими та грецькими купцями⁴. Через Східну Європу йшли шляхи, що з'єднували Скандинавію з Далеким Сходом: тут можна було обмінювати товари Півночі – хутра, рабів та багато іншого – на скарби Сходу: монети, тканини, прянощі тощо⁵.

Археологічні дослідження також дають підставу говорити про ранні торгівельні зв'язки скандинавів з іншими народами. Багаті поховання та низка

¹ Gaut, Bjarne. *Manors and markets. Continental perspectives on Viking-Age trade and exchange // Viking Worlds: things, spaces and movement* / Ed. Marianne Hem Eriksen, Unn Pedersen, Bernt Rundberget et al. Oxford: Oxbow Books, 2014. P. 148.

² *Life of Anskar*, XI.

³ Gaut, Bjarne. *Manors and markets. Continental perspectives on Viking-Age trade and exchange...* . P. 153.

⁴ Кан А. С. *История скандинавских стран...* . С. 12–13.

⁵ Андерссон, Ингвар. *История Швеции* / Под ред. Я. Я. Зутиса, пер. Н. А. Каринцева. Москва: Издательство иностранной литературы, 1951. С. 36.

відкриттів археологів, особливо результати розкопок ранніх міст, свідчать про широкі скандинавські зв'язки з континентом. В своїх дослідженнях А. Я. Гуревич виокремлює серед інших датське торгове поселення Хедебю¹, яке було одним із важливіших середньовічних торговельних центрів Північної Європи. Вважається, що місто виникло на початку VIII ст.² і мало дуже вигідне географічне розташування: знаходилося на крайній східній точці шляху, що з'єднував балтійське узбережжя Ютландії із західним узбережжям, що омивалося Північним морем. Завдяки цьому у Хедебю в період морських походів вікінгів накопичувалося чимало товарів скляного, ювелірного чи керамічного виробництва, завезених з інших країн.

Приблизно з IX ст. почав активно розбудовуватися швецький осередок торгівлі – місто Бірка. Хоча згідно з виявленими археологічними знахідками, зокрема фрагментами імпортованого скла, дослідники відносять перші поселення до хронологічної межі V–VIII ст.³ Важливим є те, що у становленні міста як стратегічно важливого торговельного пункту відіграли також слов'яни, переважно ремісники і купці⁴. Підтвердження цьому знаходимо у найбільш ранніх похованнях, де були виявлені залишки вишитих полотняних сорочок й елементів жіночого слов'янського одягу⁵.

З огляду на це можна стверджувати, що Бірка у період вікінгських завоювань відігравала провідну роль не тільки у торгівлі між Скандинавією та арабським Сходом, як прийнято вважати в історіографії, а й між норманами і полабськими слов'янами. Основними предметами скандинаво-слов'янського обміну виступали, з одного боку, сіль, оброблений бурштин і залізні остроги з

¹ Гуревич А. Я. Походы викингов... . С. 48.

² Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі... . С. 41.

³ Хольмквіст Олауссон Л. Бірка до Бірки // Археологія / Пер. Ф. Андрощука. Київ: НАН України, 1999. № 2. С. 136.

⁴ Щодра О. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки... . С. 14.

⁵ Херрман, Йоахим. Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы / Пер. Е. А. Мельниковой. Москва: Прогресс, 1986. С. 29.

Полаб'я, з іншого – елементи озброєння й золоті прикраси зі Скандинавії¹. Судячи з поширення археологічно документованих атрибутів згадана взаємодія досягає свого максимуму в другій половині X ст.²

Іншим важливим торгівельним центром було місто Стара Ладога, що розташувалось на лівому березі річки Волхов. Починаючи вже з VIII ст. місто функціонувало як важливий центр міжнародної торгівлі³. Американський історик Т. Нунан називав однією з причин приходу скандинавів до Старої Ладоги – багатовікове дослідження ними східної Прибалтики⁴. Дослідник О. О. Хлезов також запевняв, що освоєння Балтики було повсякденною реальністю скандинавів протягом багатьох століть⁵. Вважається, що перші походи північних народів у Східну Європу починаються у V ст., але спорадичні контакти існували й раніше⁶. Врешті-решт, у результаті тривалого освоєння скандинави сформували у Балтиці торговий пункт – Ладогу, яку Г. С. Лебедев назвав першим центром зв'язків Скандобалтики із «зовнішнім світом»⁷.

Більшість найдавніших знахідок скандинавського походження у Східній Європі, як-от окремі знаряддя праці, фібули, елементи одягу, ювелірні вироби, залишки поселень тощо, були виявлені саме у Старій Ладозі та декількох похованнях в районі Ладозького озера⁸. Свідченням же активних торгівельних

¹ Вацеба Р. Скандинавсько-, фризько- та франко-слов'янська торгівля на теренах Полаб'я (VIII–IX ст.) // Записки Львівського медієвістичного клубу / Ред. Ю. Овсінський. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. С. 51–52.

² Половинська В. В. Контакти та взаємовпливи Скандинавії і східнослов'янського світу XI – I-ї пол. XII ст. в сфері матеріальної культури і мистецтва // Вісник аграрної історії. Київ, 2013. Вип. 6–7. С. 167.

³ Войтович Л. В. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX – XXI століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Ред. М. Литвин. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. № 20. С. 154.

⁴ Нунан, Томас. Зачем викинги впервые прибыли в Россию // Американская русистика: веги историографии последних лет. Период Киевской и Московской Руси / Сост. Дж. Маджеска. Самара: Издательство Самарского университета, 2001. С. 46.

⁵ Хлезов А. А. Начало походов викингов – о правомочности формулировки... . С. 24.

⁶ Мельникова Е. А. Возникновение Древнерусского государства и скандинавские политические образования в Западной Европе (сравнительно-типологический аспект) // Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды / Под ред. Г. В. Глазыриной, Т. Н. Джаксон. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 36.

⁷ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси... . С. 447.

⁸ Androshchuk, Fedir. Vikings in East: Essays on the Contacts on the Road to Byzantium (800–1100). Uppsala: Uppsala Universitet, 2013. P. 16.

операції, здійснюваних тут починаючи з VIII ст., слугують насамперед арабські дирхеми – срібні монети масою приблизно 2,97 грами і вартістю одна десята динара, що були поширені на всій території Східної Європи¹. В ході археологічних розкопок у Ладозі та її околицях виявлено шість скарбів куфічних арабських срібних монет². Отже, місто було важливим пунктом на Волзько-Балтійському шляху, через який проходили основні потоки арабського срібла на Готланд і Бірку³, звідки вони поширювалися далі балтійським узбережжям.

Наостанок, не менш значущу роль у житті скандинавського населення відігравало ремесло, яке базувалося на ручній праці. З-поміж ремесл особливо виділялися металургія, ткацтво, гончарство, обробка дерева, каменю й кістки. Виготовлення заліза було складним процесом, у якому техніка виготовлення була певним ритуалом, ймовірно пов'язаним з релігійними переконаннями⁴. У IX–XI ст. скандинави вже досягли високого рівня майстерності в обробці металів, зокрема це простежується у виробництві зброї та інструментів. Про високий рівень розвитку металургії свідчить той факт, що в цей час ремісники не тільки забезпечувати потреби своєї громади в залізі та залізних виробах, а й виробляли продукцію на ринок⁵.

Ткацтво так само відіграло провідну роль у тогочасному житті скандинавського населення. Зазвичай цим ремеслом займалися жінки – воно було частиною їх повсякденних занять та обов'язків⁶, хоча, як стверджує дослідник Р. Буайє, ткацтвом однаково займалися і чоловіки⁷. Тканину як для повсякденного вжитку, так і для святкового вбрання, виготовляли переважно

¹ Дейвіс, Норман. Європа: Історія / Пер. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 310.

² Войтович Л. В. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ... . С. 154.

³ Херрман, Йоахим. Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона... . С. 99.

⁴ Андрощук Ф. О. Мечи викингов. Київ: Простір, 2013. С. 171.

⁵ История Швеции / Под ред. А. С. Кан. Москва: Наука, 1974. С. 68.

⁶ Jesch, Judith. Women in the Viking Age. Woodbridge: The Boydell Press, 1991. P. 41.

⁷ Буайє, Режи. Викинги: История и цивилизация... . С. 265.

з вовни та льону. Вовну стригли з овець, після чого її пряли та ткали за допомогою вертикальних ткацьких верстатів.

Кераміка, що її виготовляли гончарі у Скандинавії, була різноманітною, але її вироблення більшою мірою було зорієнтованою не на експорт, а виключно для повсякденного вжитку. До IX ст. вона виготовлялась без гончарного кола, пізніші археологічні знахідки глиняних виробів демонструють застосування вже більш складної техніки¹. Своєю чергою обробка дерева, каменю й кістки також посідала провідну роль серед тогочасних ремесл. Подібні ремісничі вироби відзначалися наявністю вишуканих плетених орнаментів і стилізованих зображень тварин.

Таким чином, основні заняття скандинавського населення у раннє середньовіччя були зумовлені кліматичними умовами й природними чинниками. Незважаючи на досить обмежені природні ресурси, у середні віки основу господарства Скандинавії становило скотарство, мисливство, в меншій мірі землеробство. Виняткове значення моря в житті скандинавів вплинуло також на розвиток рибальства, а в подальшому і морських промислів. На межі VIII–IX ст., з початком грабіжницьких набігів вікінгів, дедалі більшої ваги в господарському розвитку народів Півночі починає відігравати торгівля й ремесло. Скандинави торгували як із Західною Європою, так і з країнами арабського Сходу, про що свідчать численні археологічні знахідки.

Розглянувши особливості становлення суспільних верств, формування ранніх політичних інститутів влади та розвитку господарського життя населення ранньосередньовічної Скандинавії, можна зробити висновки, що соціальна структура суспільства в цей період перебувала на етапі формування – поряд із традиційними елементами родоплемінної організації вже виокремлювались суспільні стани. Основу населення становили вільні землевласники (бонди), але водночас існували й інші категорії – неповноправних (рабів), залежних людей, а також військової знаті, яка

¹ История Швеции / Под ред. А. С. Кан. ... С. 68.

поступово зосереджувала у своїх руках політичну та економічну владу. В такий спосіб скандинавське суспільство поступово трансформувалося у стратифіковане. Однак, у порівнянні з іншими європейськими спільнотами того ж часу, на Півночі простежується певна повільність у розвитку соціальної диференціації та інституціоналізації влади, що зумовлено як географічною віддаленістю, так і збереженням тривалих традицій родоплемінної організації. У багатьох регіонах Скандинавії ще протягом IX–X ст. зберігалися механізми колективного управління та самоврядних громад, тоді як у Західній Європі вже утвердилися феодальні структури з чіткими васально-ленними відносинами.

Формування політичних інститутів влади в Скандинавії у раннє середньовіччя відбувалось поступово й нерівномірно. Цей процес супроводжувався поступовим послабленням традиційного колективного механізму прийняття рішень – тингу – і водночас зростанням особистої влади окремих лідерів – вождів та конунгів, що своєю чергою свідчить про тенденцію до централізації влади та перетворення племінних союзів спочатку на локальні вождества, а згодом і на ранньофеодальні державні утворення.

У період раннього Середньовіччя відбуваються помітні зрушення й у економічній діяльності скандинавського населення. Традиційні форми ведення господарства, які базувалися насамперед на географічних і природно-кліматичних умовах Скандинавського півострова – землеробство, скотарство, полювання та рибальство – поєднувались із активним розвитком ремесл і розширенням зовнішньої торгівлі з багатьма регіонами. Особливе місце серед основних занять скандинавів посідав морський промисел і суднобудування, що не в останню чергу вплинуло на активізацію військової експансії вікінгів у VIII–XI ст., яка мала значний вплив на подальші процеси становлення державних утворень.

Отже, рівень розвитку скандинавського суспільства досліджуваного періоду можна схарактеризувати як перехідний: з одного боку, вже простежується рання соціальна стратифікація населення, поява окремих

владних інститутів, які виконували законодавчі і судові функції, формування приватної власності на землю й відповідно майнове розшарування суспільства, а також ускладнення господарських відносин, з другого ж – зберігалось чимало архаїчних елементів родоплемінної організації, що виявилися зокрема в існуванні механізму колективного прийняття рішень, збереження норм звичаєвого права, існування звичаю кровної помсти тощо. Все це створило унікальну картину життя місцевого населення, у якому поєднувалися традиційні уявлення про суспільний порядок і владу з новими формами соціальної та політичної організації, що формувалися під впливом внутрішніх трансформацій і зовнішніх впливів.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СКАНДИНАВІВ

Природно-географічні умови Скандинавського півострова, ізолюваність його мешканців від провідних політико-економічних і культурних центрів Європи, специфіка соціальної структури, ранньополітичної організації, а також традиційного господарського устрою безпосередньо впливали на особливості повсякденного життя скандинавів у період раннього Середньовіччя, в межах якого матеріальна культура тісно перепліталася з релігійними уявленнями та духовними орієнтирами населення.

Повсякдення скандинавів, невід'ємними елементами якого були традиційний побут, щоденні заняття, дозвілля, раціон харчування, одяг, особливості облаштування житла, релігійні уявлення, культові обрядові дії та усталені звичаї, значною мірою відрізнялося від інших регіонів Європи, на які у цей час сильний вплив справляли християнство та феодалні відносини. Традиційний життєвий уклад жителів Півночі, зі свого боку, був пронизаний вірою у нерозривний зв'язок людини з природою і, навіть після християнізації, вкорінені традиції продовжували посідали чільне місце у суспільних відносинах, часом тісно переплітаючись з християнськими елементами. Це визначило становлення неповторного культурного ландшафту.

У цьому контексті важливо розглядати не лише зовнішні, а й внутрішні прояви щоденного життя, зокрема морально-етичні норми, світоглядні уявлення та духовні цінності, які знайшли своє відображення у міфології, літературній традиції та зображальному мистецтві. Саме тому аналіз духовної культури населення ранньосередньовічної Скандинавії також є необхідною складовою осмислення його повсякденних практик.

2.1. Побут і щоденні звичаї

Матеріальна ранньосередньовічна культура скандинавів надзвичайно різноманітна, вона є унікальним поєднанням візуального та практичного мистецтва, яке відображає важливі аспекти суспільного життя, вірувань та звичаїв населення. В її центрі – побут звичайних людей, до якого відносимо особливості облаштування житла, хатнє начиння, традиційний одяг та раціон харчування. Окрему увагу варто приділити щоденним звичаям і практикам, особливостям організації дозвілля та розваг. У сукупності це формує повсякдення людей епохи та демонструє визначальні риси їхнього життєвого устрою.

Варто відзначити, що у ранніх дослідженнях матеріальної культури скандинавів раннього середньовіччя простежуються прямо протилежні підходи: з одного боку, її зображують як вогнище архаїчного застою, що зафіксував у собі давно зжиті іншими культурами риси; з іншого – як носія унікальних якостей й прогресивної сили, яка сприяла розвитку сусідніх народів¹. Однак розвиток скандинавської культури був складний та багато в чому визначався регіональною специфікою. Так, окремі галузі отримали особливо потужний імпульс до розвитку, як-от кораблебудування чи бойове мистецтво, а інші – навпаки довгий час зберігали глибоку традиційність.

Ключові етапи становлення побутової культури шведів, норвежців і данців були зумовлені природними та історичними умовами розвитку цих суспільств. Зокрема, різниця у кліматі впливала на конструкцію житлових будинків та господарських приміщень. І хоча існує мало відомостей щодо форми будівель, що існували у період раннього Середньовіччя на території Скандинавії, адже вони в більшості випадків будувалися з дерева і відповідно

¹ Наведено за: Хлевов А. А. «Обыкновенное чудо»: цивилизация северных морей как культурный феномен // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. Санкт-Петербург: РХГА, 2013. Том 14. Вып. 2. С. 259.

не зберіглись до нашого часу¹, але вважається, що населення загалом жило вкрай роз'єднано на окремих, ізольованих один від одного і відірваних від решти світу долинами й фіордами, хуторах у різних частинах Скандинавського півострова². Підтвердження цьому містяться і у писемних джерелах: Тацит писав, що германці не живуть у містах і взагалі не люблять «скупчуватися», а мають свої поселення віддалік один від одного³. Подібна риса, притаманна початково германським племенам, багато в чому зберігалась і протягом раннього середньовіччя.

Важливо відмітити, що скандинавські поселення становили нерозривне ціле з природою своєї місцевості, яка обмежувала коло їхніх інтересів та потреб. Так, у лісистій місцевості та районах, де зими були не надто суворими, будинки будували з дерева, користуючись одним із кількох способів: вертикально клали дошки кут до кута – «бочарська» споруда; горизонтально клали дошки між вертикальними стовпами; або ж будували мазанки із землі, каменів і торфу⁴.

На Оркнейських, Шетландських та Фарерських островах люди використовували місцевий камінь, іноді споруджуючи стіни із сухого каменю, але частіше обкладаючи їм основу із землі або перекладаючи камінням шари торфу. Зі свого боку, в Ісландії, де практично немає ні каменю, придатного для будівництва, ні великих масивів лісу, люди навчилися майстерно зводити будинки з одного торфу⁵.

Говорячи про форму житла, як і раніше, в Скандинавії переважали «довгі будинки» (див. рис. 2), що мали у скандинавів назву скаулі, з каркасною конструкцією, двосхилою покрівлею, стійлами для худоби та спільним житловим приміщенням з осередком у центрі (див. рис. 3). Довжина таких

¹ Арбман, Хольгер. Викинги / Пер. Н. В. Ереминой. Санкт-Петербург: Евразия, 2006. С. 49.

² Гуревич А. Я. Походы викингов... . С. 137.

³ Тацит, Германия, 16.

⁴ Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age... . P. 48–49.

⁵ Там само, P. 49.

будинків складала 60–40 м, а ширина – 10 м¹. З огляду на розміри будинків, приклади яких знайдені, наприклад, у данських фортецях Фюркат і Треллеборг, український вчений Ф. О. Андрущук припускає, що в них могло мешкати до 50-ти осіб².

Скаулі виразно виділявся серед інших споруд на хуторі своїми розмірами та зазвичай був ретельніше збудований. У центрі будинку знаходилася вогнева яма, прямокутна і досить довга, де, підкладаючи торф або дрова, постійно підтримувався вогонь, що служив для освітлення, опалення та приготування їжі³. Однак, функцію кухні могло виконувати також окреме приміщення, суміжне зі скаулі. Останній міг бути, крім того, розділений перегородкою на чоловічу та жіночу частини.

В «епоху вікінгів» на Півночі крім «довгих будинків» починають зводити невеликі будинки квадратної форми, розраховані для проживання однієї родини (див. рис. 2). Саме вони складали основу щільної забудови ранніх міських поселень⁴. Технології будівництва також зазнають суттєвих змін: замість традиційного тину між стовпами дедалі частіше використовували щільно підігнані обрізні дошки, які горизонтально вкладалися в пази на несучих стовпах⁵. Хоча, наприклад, архаїчною лишилась система облаштування підлоги. Так, у жодному з варіантів скандинавських будівель у раннє середньовіччя не передбачалося твердого покриття підлоги – її утрамбовували та застеляли шаром очерету чи соломи, який періодично замінювали⁶.

До скандинавського поселення входило щонайменше декілька подібних житлових будинків, а також інші господарські споруди, кожна з яких мала своє

¹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси... . С. 280.

² Андрущук Ф. О. Від вікінгів до Русі... . С. 51.

³ The Vikings – Voyagers of Discovery and Plunder... . Р. 30.

⁴ Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура. Минск: УП Минская фабрика цветной печати, 2004. С. 207.

⁵ Sauvage, Raymond; Mokkelbost, Marte. Rural buildings from the Viking and Early Medieval period in central Norway // The Agrarian Life of the North 2000 BC – AD 1000. Studies in Rural Settlement and Farming in Norway / Ed. F. Iversen, H. Petersson. Kristiansand: Portal books, 2016. P. 276.

⁶ Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура... . С. 207.

призначення: корівники, стайні, комори, виробничі майстерні тощо. У деяких поселеннях, як-от у садибі в Едсвікені на півночі сучасного Стокгольма, археологами виявлено залишки кузні, де плавили залізо та відливали бронзу¹. У поселенні також розміщувалися лазні, що подекуди займали окрему будівлю зі своїм відкритим вогнищем чи піччю. Велику кількість свідчень про їх облаштування надають саги. Наприклад, у «Сазі про людей із Піщаного Берега» згадується: «... Стюр наказав підготувати біля підніжжя Лавової пустки баню; вона була вирита в землі, а вгорі над піччю зроблено отвір, щоб через нього піддавати жару»². Отже, як можна побачити, лазня Стюра складалася з двох камер, в одній з яких була піч, а в іншій – зовнішні двері.

Нормани ходили до парової лазні традиційно кожної суботи і, як вважається, дуже шанували гігієну³. Так, монах-бенедиктинець і хроніст XIII ст. Джон з Воллінгфорда, описуючи події початку XI ст., пише: «Вони [данці], мали звичку, згідно з традиціями своєї країни, щодня розчісувати волосся, митися щосуботи та регулярно змінювати одяг <...>, через що зуміли спокусити багатьох заміжніх жінок і навіть схилити до співжиття дочок вельможних осіб»⁴. Археологічні знахідки мініатюрних кістяних лопаток для чищення вух, ножиць, великої кількості гребнів, нерідко прикрашених різбленням, та ін. (див. рис. 4) також дають підстави стверджувати, що місцеве населення дуже піклувалось про свій зовнішній вигляд і охайність.

Сукупність всіх житлових і господарських будівель утворювала хутір (поруч з цим застосовуються також терміни «гард» чи «одаль»), оточений частоколом або низькою стінкою. Таке відмежування було юридично значущим, тому що воно слугувало кордоном законної власності бонда⁵. За межами хуторів також могло бути поле поховань – тогочасне кладовище. Земельні наділи, насамперед городи, могли як частково входити за огорожу

¹ Арбман, Хольгер. Викинги... . С. 49.

² Сага о Людях с Песчаного Берега, XXVIII.

³ Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура... . С. 213.

⁴ The Chronicles of John Wallingford, «Of the Passion of Saint Aedward, King and Martyr».

⁵ Буайе, Режи. Викинги: История и цивилизация... . С. 257.

хутора, так іноді і безпосередньо примикати до неї¹. Судячи з матеріалів обласних законів Швеції XIII ст. рілля поділялося на ближні («внутрішні») поля та далекі («зовнішні») поля², що, ймовірно, свідчить про існування невеликого наділу всередині гарда і певних угідь за його межами.

Праця по господарству розподілялися між усіма жителями хутора: вільними людьми, рабами та вільновідпущениками. Одні працювали у полі чи лісі, інші ловили рибу, треті доглядали худобу. До повсякденних занять належала ковальська, теслярська та столярна справа, ткацтво, шиття, прання, готування їжі та інші роботи пов'язані з внутрішнім життям того чи іншого гарда. Діти вождів, заможних людей чи простих господарів також могли виконувати невеликі хатні доручення³.

Облаштування хуторів і обійстя було досить одноманітним й зазвичай, як підкреслює А. А. Сванідзе, обумовлювалось низкою особливостей, що залежали від наявного будівельного матеріалу, густоти населення, місцевих традицій, оточуючого ландшафту, а найчастіше – від заможності господаря гарду⁴. Разом із тим, садиба для скандинавів була мікросвітом, осередком всіх їх життєвих інтересів. Зовнішній світ, що знаходився за її межами, був в уявленні тогочасного суспільства ворожим і таким, що населений злими істотами та духами.

Упродовж раннього середньовіччя відбуваються якісні зміни у розвитку транспортних засобів, що було зумовлено віддаленістю поселень одне від одного, їх роздільністю водними перешкодами, горами, скелями чи лісами, через що подорожі сушею, навіть на конях, було важко здійснювати на далекі відстані по бездоріжжю та без відпочинку. Отже, проблема будівництва доріг та розвитку зручних і надійних засобів пересування стояла досить гостро. Обтяжливий обов'язок дбати про дороги й мости за старовинним звичаєм

¹ Сванідзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 94.

² Гуталаг, XXV, 1.

³ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 125–126.

⁴ Сванідзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 93.

покладався на місцевих жителів¹. Згідно з «Законами Гуталагу» дороги приписувалось лагодити кожен рік, а той хто цього не робить має сплатити вергельд у розмірі трьох марок².

Існувало два основних способи пересування: сушею і водними шляхами. По землі влітку можна було подорожувати пішки, верхи або у повозці, використовуючи тяглову силу коней, як яскраво демонструє один з фрагментів гобелену з Осебергу (див. рис. 5). У зимовий час скандинави користувалися для пересування по снігу лижами, по льоду – кістяними ковзанами й залізними льодохідними шипами, що кріпилися до взуття. Згодом, з'являються сани – візки з двома полозами, що значно облегшили пересування засніженими шляхами. Сани, так само, як і поступове мощення вулиць та будівництво мостів, свідчать про розвиток наземного транспорту, причому багато суттєвих інновацій відносяться саме до «епохи вікінгів»³.

Провідного значення у період раннього Середньовіччя набуває і водний транспорт. По водним артеріям пересувалися за допомогою човнів й різних типів суден. Північноєвропейське суднобудування у своєму розвитку пройшло кілька важливих етапів: від ранніх кораблів свеонів, про які писав Тацит ще у I ст. н. е.⁴, до бойових «драконів» і дракарів – кораблів із щонайменше 20-ма парами весел, з характерними високо піднятими штевнями на носі та кормі, які часто прикрашалися фігурами дракона чи змія⁵. Останні використовувались переважно для військових цілей і слугували основним транспортом для морських походів вікінгів.

Одне з найвизначніших відкриттів у вивченні скандинавських кораблів сталося у 1904 р., коли під час розкопок княжого кургану в Усеберзі (Озеберзі) було виявлено добре збережений човен вікінгської доби (див. рис. 6). Це відкриття привернуло увагу археологів, істориків та мистецтвознавців, які

¹ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 91.

² Гуталаг, LII.

³ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси... . С. 284.

⁴ Тацит, Германия, 44.

⁵ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 348.

детально вивчали складну конструкцію судна та його художнє оздоблення. Як вважається, саме після цього для дослідників стало цілком зрозуміло, наскільки високого рівня досягло кораблебудування у скандинавських народів наприкінці IX – на початку X ст.¹

Зрештою, як запевняв дослідник Г. С. Лебедев, прогрес північного суднобудування поступово дозволив вирішити найважливіші проблеми комунікації: пересування на далекі відстані значних мас людей, регулярної циркуляції товарів, постійного контакту морських торгових центрів з прибережними районами та із зовнішнім світом².

Говорячи про хатнє начиння й оздоблення скандинавських будинків в ранньосередньовічну добу, воно було найрізноманітнішим. Вздовж стін «довгих будинків» по обидва боки розміщувались ряди лавок, що слугували спальними місцями³. Заможні власники могли прикрашати кімнатні стіни над ліжками гобеленами – великими килимами, а в часи вікінгів – мечами та шоломами. Дослідниця Дж. Джеш припускала, що скандинави використовували гобелени у будинках радше не для прикраси, а для захисту від протягів⁴.

Меблів було дуже мало, в основному – це скриньки для одягу та коштовностей, іноді – настінні шафи для зберігання харчів чи посуду, якщо для останніх не виділялося окреме приміщення у вигляді кухні. Посуд, зазначимо, в більшості випадків був глиняний або дерев'яний, проте іноді, як відмічала дослідниця повсякденного життя вікінгів Н. В. Будур, його могли виготовляти з кременю, кісток, рогу тощо⁵. Він міг бути орнаментованим або прикрашеним різьбленням. Столи зазвичай у домі не знаходились, а

¹ Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги... . С. 103.

² Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси... . С. 289.

³ Стрингольм, Андерс Магнус. Походы викингов... . С. 602.

⁴ Jesch, Judith. Women in the Viking Age... . P. 41.

⁵ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 187.

заносилися лише для трапез чи під час банкетів і кріпилися ніжками в спеціально зроблених для цього отворах у підлозі. Те саме було зі стільцями¹.

Крім того, уздовж однієї зі стін стояв вертикальний ткацький верстат, який був одним з найважливіших предметів меблів. Ткацтву, по-перше, приділялося дуже багато часу, воно становило невід'ємну частину повсякденних занять як жінок, так і чоловіків, по-друге, тканина у скандинавів грала свого роду роль грошової одиниці: пряли і ткали у набагато більшій кількості, ніж було потрібно для задоволення потреб населення у одязі, адже майже всюди тепла тканина з вовни служила в якості товару для обміну².

У центрі помешкання біля вогнища обов'язково розміщувалося велике крісло домогосподаря, навпроти якого було широке сидіння для гостей чи мешканців дому. Варто зауважити, що одним із давніх скандинавських звичаїв був саме звичай гостинності³. Виказати шану й повагу мандрівникові вважалося для скандинава обов'язком честі: гостя треба було добре почастувати, надати ночівлю в гарді, розпитати звідки він і куди тримає дорогу⁴.

Скандинави дуже цінували змістовну, розумну, неквапливу бесіду, яка становила одну з найпривабливіших сторін гостинності. Вечорами, особливо зимовими, збираючись біля вогнища і займаючись якоюсь ручною роботою, скандинави могли багато разів слухати історії про богів чи героїв, героїчні пісні, саги, що їх розповідали поети-мандрівники. Особливий інтерес, мабуть, викликали оповідання, в яких фігурували предки самих господарів або їхніх сусідів чи знайомих. Подібний звичай, на думку А. А. Сванідзе, став принципово важливою умовою збереження скандинавського усної народної творчості протягом століть⁵.

¹ Буайе, Режи. Викинги: История и цивилизация... . С. 258.

² Там само, С. 265.

³ Тацит, Германия, 21.

⁴ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 145.

⁵ Там само, С. 147.

Переходячи до традиційного одягу жителів Північної Європи, насамперед відмітимо, що одяг є яскравим виразником повсякденного побуту населення та святкової урочистості. Народне вбрання демонструє розвиток культури й ремесла на території проживання того чи іншого народу, а також до певної міри віддзеркалює їх вірування, цінності та звичаї, що сформувались упродовж тривалого часу. Одяг скандинавів, зокрема, багато в чому залишався незмінним. Виготовляли його із вовняних та лляних тканин, хутра і шкіри¹, але іноді і з тканин, які привозили вікінги з морських подорожей.

Вбрання могло слугувати інструментом для підкреслення суспільного становища, знатності чи заможності людини. «Сага про людей із Лососевої Долини» так описує вбрання одного з заможних ісландців: «Гейрмунд <...> завжди був одягнений у пурпурне вбрання, і зверху на ньому був сірий хутрянний плащ, на голові – шапка з ведмежого хутра, а в руці – меч. <...> Рукоятка в нього була з моржового ікла»². Подібні свідчення надає Ібн Фадлан: описуючи обряд поховання заможного воїна, він вказує, що «...наділи на нього штани, і гетри, і шкарпетки, і взуття, і туніку, і каптан парчовий з гудзиками із золота, і одягли йому на голову шапку з парчі, соболеву...»³.

Чоловіче вбрання складалося з вузьких штанів, довгої сорочки та куртки, випущеної поверх і підперезаної⁴. Носили також плащі, скріплені на правому плечі фібулою або шпилькою (з кільцеподібним навершям і довгою голкою), щоб не обмежувати рухів у бою й мати можливість у будь-який момент без перешкод дістати меча. На талії носили шкіряний ремінь, часто з пряжкою та наконечником із металу. На ногах у норманів були черевики з м'якої шкіри, які зав'язувалися мотузками і спеціальними ремінцями⁵. Взимку чоловіки вдягали вбрання з овчини та хутра тварин разом з хутряними шапками та рукавицями.

¹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси... . С. 280.

² Сага о людях из Лососей Долины, XXIX.

³ The book of Ahmad Ibn Fadlan 921–922, «The "Angel of Death"».

⁴ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси... . С. 281–283.

⁵ Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура... . С. 217.

Жінки носили вільну сукню-сорочку з довгими широкими рукавами, поверх якої надягали верхню сукню-сарафан із незащитими боками, бретелі якої закріплювалися на плечах парними фібулами-брошками. В деяких випадках на верхній сарафан вдягали фартух. На талії поверх сукні жінки іноді пов'язували пояс або ланцюжок, прикріплений до однієї з фібул. На ньому можна було носити невеликий ніж, гаманець чи зв'язку ключів – символ того, що жінка є повноправною господинею будинку¹.

Чоловіки і жінки, разом із тим, активно носили різноманітні прикраси. Чоловіки носили браслети, перстні й налобні пов'язки, в той час як жіноче парадне вбрання, окрім названих прикрас, доповнювали намиста зі скляних, кам'яних, металевих намистинок, підвіски-амулети (див. рис. 7), прикрашені камінням, різноманітні булавки й шиті золотом налобні стрічки². Н. В. Будур відзначала також, що представники обох статей могли носити сережки³.

У період вікінгської експансії, в VIII–XI ст., відбулись незначні зміни у одязі. Нововведення характеризувались головним чином появою нових матеріалів виготовлення парадного одягу і поширенням різних додаткових прикрас, меншою мірою – зміною крою одягу. Основним матеріалом для ювелірних прикрас стає бронза, нерідко позолочена та частково вкрита оловом чи сріблом⁴. Всі ці прикраси, як і кольорові тканини для святкового вбрання, становили найбільш динамічний та яскравий бік чоловічого та жіночого вбрання епохи вікінгів. Основа ж вбрання залишалася, однак, глибоко традиційною та в цілому однорідною впродовж усього середньовіччя⁵.

Головною окрасою як чоловіка, так і жінки, в скандинавському суспільстві було довге та густе волосся, його ретельно мили, розчісували, заплітали у коси, тримали у чистоті й охайності. Довге розпущене волосся, що розвіювалося по плечах, могли носити тільки вільні чоловіки й неодружені

¹ Буайе Режи. Вікінги: Історія і цивілізація... . С. 267.

² Лебедев Г. С. Епоха вікінгів в Северній Європі і на Русі... . С. 283.

³ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 193.

⁴ Там само, С. 188.

⁵ Лебедев Г. С. Епоха вікінгів в Северній Європі і на Русі... . С. 283.

дівчата, у рабів же, зазвичай, волосся коротко обрізали. Заміжня жінка збирала волосся в пучок на голові, прикриваючи хусткою¹. Чоловіки також носили довгі бороди і вуса.

Харчування скандинавів на початку середньовічної доби визначалося їхніми основними заняттями: землеробство, скотарство та рибальство. Відповідно до цього, раціон харчування складався зі свіжої та сушеної риби, смаженого, вареного та в'яленого м'яса. Конина і шинка належали до ласощів. З молока робили сир та масло, з пшениці варили кашу або виготовляли муку і пекли хліб². У якості десерту скандинави вживали политі медом дикі яблука, лісові горіхи та ягоди³. Їли з дерев'яних і металевих мисок роговими чи дерев'яними ложками, розрізаючи їжу за допомогою ножа. Серед напоїв вживали молоко, свіже чи кисле, але особливо улюбленим напоєм було пиво. Вживати їжу прийнято було два рази на день: після перших ранкових робіт – близько дев'ятої години – і до шістнадцятої або сімнадцятої години вечора, після завершення робіт на хуторі⁴.

До щоденних звичаїв, окрім типових повсякденних справ, можна віднести і розваги. Відпочинок скандинавів складався з вже згаданого звичаю слухати розповіді про богів, героїв і минуле, особливо любили поезію скальдів. Існували і практики грати на спеціальних дошках у настільні ігри: шашки, шахи та кістки⁵. Популярними під час бенкетувань були жартівливі поєдинки один проти одного або командами. Наприклад, широко поширеним був звичай розділюватися на дві команди, які вишукувалися одна проти одної і чоловіки починали битися попарно, змагаючись у силі та спритності. Результат визначався за кількістю переможців у кожній команді⁶. Дуже

¹ Стринггольм, Андерс Магнус. Походи викингів... . С. 630.

² Будур Н. В. Повседневная жизнь викингів. IX–XI века... . С. 124.

³ Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура... . С. 211.

⁴ Буайе Режи. Викинги: История и цивилизация... . С. 272.

⁵ Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура... . С. 213.

⁶ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 147–149.

любили скандинави також музику і танці, про що нерідко згадується у ісландських сагах.

Таким чином, побут народів Північної Європи був достатньо різноманітним та насиченим. Його елементи в повні мірі відображали скандинавський спосіб життя, повсякденну діяльність цього народу та культурні традиції, що формувались упродовж століть. Скандинавські поселення, які представляли собою дерев'яні «довгі будинки» і декілька господарських споруд, знаходились на великій відстані один від одного. Це зумовило, по-перше, активний розвиток мережі транспортних шляхів, а по-друге, у глибшому значенні, формувало тісний зв'язок скандинавів з місцем свого проживання, з природою, яка його оточувала. Домашній побут скандинавів, їх вбрання, раціон харчування, щоденні заняття та дозволя – основні складові побуту – протягом усього раннього середньовіччя залишались достатньо архаїчними та визначалася як особливостями природних умов Півночі, так і практичними потребами суспільства.

2.2. Духовна культура населення

«Культура – "друга природа", творена людьми у процесі їх суспільної практики»¹ – писав А. Я. Гуревич. Дійсно, скандинавська духовна культура представляє собою сукупність різноманітних аспектів повсякденного життя північноєвропейських племінних об'єднань, що складають цілісну картину їх світосприйняття, під яким прийнято мати на увазі систему загальних поглядів на світ і місце людини у ньому.

Поняття «духовна культура» охоплює сукупність вірувань, уявлень, норм і символічних форм, які відображають внутрішній світ спільноти та її уявлення про сенс буття, світовий устрій, мораль, поняття «добро» і «зло». Це

¹ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры... . С. 58.

– сфера інтелектуальних й ціннісних орієнтирів народу, що формує засади світогляду, регулює соціальні взаємини та передає культурні надбання з покоління в покоління. До складових духовної культури належать міфологія, релігійні вірування, усна та писемна традиція, звичаєві норми, морально-етичні уявлення, а також мистецтво як особливий спосіб символічного осмислення дійсності¹. Попри те що мистецтво часто розглядається у межах матеріальної культури (зокрема як прикладне або декоративне), у цьому випадку його доцільно аналізувати як частину духовного життя, адже воно не лише відображало повсякденні уявлення про красу, сакральне й символічне, а й слугувало засобом комунікації між людиною та надприродним світом, а отже – було носієм глибоких світоглядних сенсів.

Розвиток духовної культури в середні віки значною мірою зумовлювався ставленням людини до природи. Створюваний образ світу включав багато рис, що свідчили про нездатність людини в цей час чітко відмежувати себе від природного оточення. У давньоскандинавській поезії доволі часто зустрічаються приклади уподібнення частин людського тіла явищам неживої природи: органічний і неорганічний світ позначалися через елементи людського тіла. Наприклад, голову називали «небом», пальці – «гілками», воду – «кров'ю землі», каміння і скелі – «кістками», траву і ліс – «волосами землі»².

Схожі мотиви простежуються і у скандинавському міфі про створення світу з тіла інеїстого велетня Іміра:

*«З Іміра плоті
земля утворилась,
а гори – з кісток,
небо – із черепу
інистохолодного троля,*

¹ Мартиненко О. В. Аналіз наукових підходів щодо визначення поняття «духовна культура» // Український соціум. Політика. 2006. № 1 (12). С. 77.

² Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры... . С. 58.

а з крові – моря»¹.

Перш ніж стати метафорами, ці порівняння відображали таке розуміння світу, при якому була відсутня чітка відокремленість між людським тілом та навколишнім світом. Зв'язок людини з природою, таким чином, виступає невід'ємною рисою свідомості населення. Особисті якості людини як індивіда зокрема і як члена колективу – сім'ї, роду, громади – загалом, нерозривно перепліталися з рисами землі, якою вона володіла у межах цього колективу, утворюючи цілісне суспільне уявлення про світоустрій².

Характерною рисою скандинавської мистецької традиції поряд з існуванням віри у сильний зв'язок людей із природою було те, що довгий час вона зберігалась в усній формі. Як відмічав дослідник Х. Густавсон: «германська культура – це культура, яка передавалась усно»³. Навіть за наявності розвинутої писемності скандинави до XII–XIII ст. майже не мали писемних історико-культурних пам'яток.

Усне побутування пісень, поем, саг тривало у середовищі скандинавського суспільства поряд з рукописними текстами і після письмової фіксації відповідних творів. Невипадково велика кількість вже записаних зразків усної народної творчості – варіативні⁴. З одного боку, подібна традиція відігравала значну роль у збереженні та передачі культурного спадку скандинавських народів через покоління, з другого – деякі фольклорні пам'ятки могли суттєво видозмінюватись упродовж часу, що ускладнює джерелознавчу роботу з ними.

Письмо у північних племен було досить своєрідним, але саме це і визначало його самостійність упродовж тривалого часу⁵. Воно отримало назву «рунічного» від давньоісландської назви письмових знаків – «рун» (rún), що в

¹ Бесіда з Вафтрудніром, Старша Едда, 21 (пер. з давньоісландськ. В. Кривоніс).

² Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры... . С. 58–59.

³ Gustavson, Helmer. Runes as a mark of status // The martial society: aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia. Ödeshög: Stockholm university, 2009. P. 117.

⁴ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 53–54.

⁵ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси... . С. 119.

перекладі означала «приховане, секретне знання»¹. Вважається, що рунічний алфавіт, або його інша назва за першими буквами – «футарк» (futhark), виник у I–II ст. н. е. Підтвердженням цього зокрема слугують свідчення Тацита, надані наприкінці I ст., про германський звичай передбачати майбутнє за допомогою певних «знаків»: «Спосіб ворожіння по жеребкових паличках простий: відрубавши гілку плодоносного дерева, розрізають її на шматки, які відзначають якимись знаками і розкидають абияк по білому покривалу»². Утім, зважаючи на відсутність пам'яток рунічної писемності настільки раннього часу, дослідники схиляються до того, що ті «знаки», які згадує Тацит, повинні розглядатися лише як прообрази рунічного письма, що вже значно пізніше еволюціонував і розвинувся на території Скандинавії³.

Розрізняють «старший футарк» (використовувався до кінця VIII ст.), та похідний від нього «молодший». Старший налічував 24 літери, конфігурація яких є поєднанням прямих вертикальних і косих ліній із повною відсутністю округлих форм. Початково рунічні знаки вирізали на паличках або дощечках з дерева й довгий час скандинави не знали іншого варіанту письма⁴, тому саме таке написання було зручним для того, щоб вирізати літери на дерев'яній поверхні. Із початком епохи вікінгів у духовній культурі простежується піднесення: суттєво збільшується кількість рунічних написів й спрощується алфавіт – на зміну загальногерманському з 24 знаків прийшов скандинавський із 16 знаків⁵. Як було зазначено вище, цей варіант отримав назву «молодший футарк», або «молодші руни». В цей же час зазнає зміни також графіка деяких рун: вони спрощуються для легшого нанесення їх на різні поверхні.

¹ Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. Москва: «Восточная литература» РАН, 2001. С. 7.

² Тацит, Германия, 10.

³ Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи... . С. 9–10.

⁴ Стринггольм, Андерс Магнус. Походы викингов... . С. 489.

⁵ Кан А. С. История скандинавских стран... . С. 23.

Згідно з міфологічним трактуванням, руни відкрилися верховному богу скандинавського пантеону Одіну, коли він приніс себе в жертву, пронизавши тіло списом і підвісивши себе на світовому дереві Іггдрасіллі:

*«Знаю, висів я
на вітрі холоднім
аж дев'ять ночей,
списом пробитий
Одіну в дар,
сам собі в жертву,
в гіллі того древа,
чиє коріння сягає глибин,
людям незнаних»¹.*

Здрагаючись в передсмертній агонії, Одін побачив, що його жертва принесла свій плід: перед ним лежали обрядові символи, які мали магічну силу, – руни. Пізнавши їх, верховний бог осягнув магію і міг підкорити собі весь світ. Як зазначає дослідник Г. В. Ласкавий, уявлення скандинавів про те, що саме верховний бог подарував світові поезію, визначило високий статус цього мистецтва у суспільній свідомості².

В історіографії ж питання походження футарка є дискусійним, що викликає розходження серед дослідників. Родоначальник наукової рунології датський учений Л. Виммер припускав, що руни ведуть своє походження з латинського письма або від алфавітів північної Італії³. Цю теорію, що отримала згодом назву «латинської», підтримав дослідник М. Тодд⁴. Іншої точки зору дотримувалася А. А. Сванідзе, припускаючи, що витоки рунічного письма сягають давньогрецької мови, з якою ознайомилися ще готські племена під час свого перебування на північному узбережжі Чорного моря.

¹ Повчання Високого, Старша Едда, 138 (пер. з давньоісландськ. В. Кривоніс).

² Ласкавий Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура... . С. 230.

³ Цит. за: Гуревич Е. А. Руны, руническое письмо // Словарь средневековой культуры. Москва: Росспэн, 2003. С. 415.

⁴ Тодд, Малькольм. Варвары. Древние германцы... . С. 178.

Потрапивши на Захід і Північ Європи, як стверджує дослідниця, внаслідок тривалих трансформацій та змін ця писемність набула нових форм¹. Заокруглені знаки на позначення букв були перетворені на знаки з прямими штрихами й набули вигляду рунічної писемності².

Дослідниця рунічних написів Е. А. Мельникова відзначала, що писемність скандинавів виникла унаслідок впливу Римської імперії на провінції, звідки цей вплив поширився на Скандинавський півострів, хоча і визнавала, що послідовність рун вже з перших п'яти знаків була незвичною для алфавітів, висхідних з фінікійського письма (грецький, латинський та багато інших)³. Розглянуті теорії об'єднує спільна ідея, що рунічна писемність виникла і поширилась у Скандинавії так чи інакше з території Середземномор'я, проте єдиної думки щодо витоків рунічного алфавіту наразі в історичній науці немає.

Розвиток рунічної писемності був невід'ємно пов'язаний з релігійними віруваннями скандинавів, зокрема з магічними практиками та ворожінням, адже початково рунічні написи були відомі як тайнопис і служили виключно для релігійно-магічних цілей. На це вказують і назви окремих рун: більшість із 24 загальних назв рун у ранньому варіанті футарка з усією очевидністю вказують на зв'язок з культом і надприродними силами⁴.

Відзначимо, що в період раннього Середньовіччя руни практично ніколи не використовувались для запису літературних творів. Більшість написів були короткими фразами або сентенціями, які могли мали магічне значення, позначати народну мудрість або вказувати на ім'я власника речі, на яку наносилися. Руни розміщувалися на різних предметах, найчастіше

¹ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 77–78.

² Мелин Я., Юханссон А. В., Хеденборг С. История Швеции / Пер. Н. С. Плевако. Москва: Весь Мир, 2002. С. 48.

³ Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи... . С. 7.

⁴ Тодд, Малькольм. Варвары. Древние германцы... . С. 179.

виготовлених з каменю, дерева чи кістки. Зокрема найдавніші збережені написи були знайдені на пам'ятних стелах, зброї, щитах і прикрасах¹.

У міру поширення християнства рунічне письмо поступово витісняється латинським алфавітом, хоча у Скандинавії воно продовжувало вживатися протягом усього середньовіччя, а в окремих районах Швеції – до XIX ст.² Незважаючи на уривчастість відомостей і нерідко погану збереженість, рунічні написи виступають важливими ранніми писемними джерелами для вивчення германської, а особливо скандинавської культури.

Розглядаючи духовну культуру скандинавів, як підкреслює англійський дослідник А. Мавер, варто приділити окрему увагу ісландським поемам і сагам³, які справили неоціненний вплив на формування культурних цінностей та світогляду цього народу. Відповідно до міфологічних уявлень, мед поезії – священний напій, що дарує натхнення – був викрадений у велетня Суттунга Одіном, після чого останній віддав його людям, щоб ті складали вірші⁴. Цей сюжет є досить поширеним міфом про героя, який приносить людям різні блага, як, до прикладу, Прометей з давньогрецької міфології.

Виявленні літературні пам'ятки доводять, що мистецтво віршування було невід'ємною частиною повсякденного життя скандинавів. Поетів, які складали вірші, на Півночі традиційно називали скальдами. У формі пісень, зрозумілих для широких верств суспільства, вони виголошували життєві мудрості, передавали успадковані від попередників уявлення й перекази про створення світу, походження сил природи, боротьбу перших богів, подвиги героїв, славетні події тощо. Деякі поезії навіть цитували на пам'ятних каменях, письмово увінчуючи їх⁵. Добре складений віршований твір міг не тільки

¹ Roesdahl E., Preben Meulengracht Sørensen P. Viking culture // The Cambridge history of Scandinavia / Ed. by Knut Helle. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. Vol. 1. P. 133.

² Гуревич Е. А. Руны, руническое письмо... . С. 415.

³ Mawer, Allen. The Viking... . P. 82.

⁴ Мова ремесла скальдів, Молодша Едда, 5–6.

⁵ Jesch, Judith. Runes and Verse: The Medialities of Early Scandinavian Poetry // European Journal of Scandinavian Studies. 2017. V. 47 (1). P. 191.

прославити свого автора, а й врятувати йому життя¹. Збереглися до нашого часу декілька імен найбільш майстерних скальдів, серед яких найвідоміший – Егіль Скаллагрімсон, що творив у X ст.²

Вся скандинавська література, в тому числі скальдична поезія, підкорялася певним правилам – як смисловим, так і композиційним³. Правила віршування, зокрема, містилися у «Молодшій Едді», авторство якої належить ісландському скальду Сноррі Стурлусону, що жив наприкінці XII – на початку XIII ст. Окрім викладу міфів давньоскандинавського культурного простору, у «Молодшій Едді» наявна велика кількість віршованих запозичень із «Старшої Едди», уривків скальдичної поезії та, з-поміж іншого, зразків віршованих розмірів, поданих самим Сноррі⁴. Едда Стурлусона, у такий спосіб, виступає у ролі своєрідного підручника поетичного мистецтва скальдів епохи Середньовіччя і подає основні правила складання поетичних творів.

Специфіка поезії скальдів полягає також і у використанні складних літературних прийомів, зокрема широке застосування кенінгів, що представляють собою описовий поетичний вираз, який складається як мінімум з двох іменників і застосовується для заміни звичайної назви будь-якого предмета або персон⁵. У вже згаданій «Молодшій Едді» Сноррі Стурлусон наводить чимало прикладів кенінгів: від назв елементів природи⁶ і пір року⁷ до імен богів і богинь⁸.

Поряд з кенінгами для заміни слів у творах застосовуються і т. зв. хейті – власне ім'я, що стало загальним, або інша нетипова, застаріла назва того чи іншого слова⁹. Відмінність між цими стилістичними елементами, які

¹ Курина Н. Н. Искусство эпохи викингов и портал в Урнесе (1060–1080) // Вестник Вятского гуманитарного университета / Ред. В. Т. Юнгблюд. Киров: Издательства ВятГГУ, 2014. № 12. С. 176.

² Кан А. С. История скандинавских стран... . С. 23.

³ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 172.

⁴ Перелік розмірів, Молодша Едда.

⁵ Курина Н. Н. Искусство эпохи викингов и портал в Урнесе... . С. 176.

⁶ Мова ремесла скальдів, Молодша Едда, 31–36.

⁷ Там само, 37–38.

⁸ Там само, 9, 11–23, 27–29.

⁹ Стеблин-Каменский М. И. Культура Исландии. Ленинград: Наука, 1967. С. 97.

виступали невід’ємними частинами будь-якої скандинавської поезії, полягала в тому, що хейті є синонімом слова, що замінюється, а кеннінг – його дво- або багатоскладний перифраз, подібний до метафори. Наприклад, якщо хейті слова «земля», за Стурлусоном, – це «Йорд», «поле» чи «угіддя»¹, то кенінгом цього слова виступають такі словосполучення як «плоть Іміра», «матір Тора», «наречена Одіна», «море звірини»² та ін.

Іншим провідним жанром давньоскандинавської літератури виступають саги – прозові оповідання, в яких зазвичай містяться розповіді про історію та життя скандинавських народів. Довгий час вони передавалися в усній традиції і тільки у XII–XIII ст. були письмово зафіксовані. Принципово, що подібний жанр зустрічається тільки у Скандинавії, переважно у ісландців. В історії Ісландії є навіть особливий період так зване «століття саг», яке тривало орієнтовно з 930 до 1030 року – час національного і культурного піднесення Ісландії, її заселення та освоєння³. Саме у «століття саг» сталася більшість подій, описаних у цих творах.

Велика кількість відомих на сьогодні саг містилася у збірці «Коло земне», що була створена Сноррі Стурлусоном у першій половині XIII ст. Таку назву їй дав перший видавець, як іменувався твір у оригіналі – невідомо⁴. Під час укладання збірки Сноррі спирався як на вже записані саги, так і на ті, що побутували в усній народній творчості⁵. Усього, до «Кола земного» увійшло 16 саг про норвезьких королів, які виступають значущим історичним джерелом, адже свідчать про низку подій, пов’язаних з внутрішнім життям Скандинавського регіону: боротьбою конунгів за престол, особливостями утвердження влади останніх, перебіг процесу християнізації тощо.

¹ Мова ремесла скальдів, Молодша Едда, 70.

² Там само, 32.

³ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 172.

⁴ Там само, С. 179.

⁵ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 58.

Багато уваги приділено дослідженню саг в роботах медієвіста А. Я. Гуревича («"Едда" і сага»¹, «Історія і сага»² тощо). На його думку, особливості цієї жанрової форми зумовлені специфічним місцем, яке вона займає на межі між фольклором і власне літературою. Так, із фольклором сагу зближує наявність у ній слідів усної народної традиції, зокрема розмовної мови, і те, що в сазі зовсім не відчутно впливу самого автора. Разом з тим, як вже було підкреслено раніше, під час письмового запису саги, ймовірно, зазнали трансформацій: вони відомі лише у тій формі, якій вони були записані, тобто в переважній більшості у XIII ст., а не в тій, що передавались з покоління в покоління³.

Тим не менш, як справедливо відзначає Р. Кук, «якщо автори саг могли вигадувати або перероблювати деякі деталі чи події, то вони не могли видумати культуру й суспільство, яке зображувалось ними з такою постійністю»⁴. Із цим солідаризується норвезька дослідниця давньоскандинавської літератури Дж. Фрідріксдоттір, яка стверджувала, що «хоча саги і не є документальними свідченнями про повсякденне життя в епоху вікінгів, їх автори добре вміли створювати загальну картину життя реального життя»⁵.

Отже, хоча ісландські поеми і саги не варто розглядати як абсолютно достовірне джерело з історії скандинавських народів, науковці припускають, що вони можуть надати цінну інформацію відносно значущих особливостей скандинавської духовної культури: світоглядних уявлень, традиційних

¹ Гуревич А. Я. Избранные труды. Норвежское общество. Серия «Письмена времени». Москва: Издательство Традиция, 2009. 470 с.

² Гуревич А. Я. История и сага. Москва: Наука, 1972. 198 с.

³ Там само, С. 14.

⁴ Кук Р. Искусство и история в исландских сагах // Древнейшие государства Восточной Европы: Восточная и Северная Европа в средневековье. Москва: Восточная литература, 2001. С. 304.

⁵ Friðriksdóttir, Johanna Katrin. Valkyrie: The Women of the Viking World. London: Bloomsbury, 2020. P. 85.

поведінкових стереотипів – відповідно або всупереч правилам тогочасного суспільства¹.

Наприкінці скандинавської язичницької епохи – у VIII–XI ст. – були складені й пісні про богів і героїв, які дійшли до нас у записі XIII ст. Разом ці пісні увійшли до великої збірки, що є одним з яскравих зразків північної літературної традиції, – «Старшої Едди», що її іноді називають «Поетичною». Тексти, що містяться у даній збірці, умовно можна розділити на дві групи: пісні про богів та пісні про героїв². Пісні про богів («Пророцтво вьольви», «Повчання Високого», «Бесіда з Вафтрудніром», «Промови Грімніра» тощо) містять в собі безцінні та найповніші відомості про скандинавську міфологію: сюжети про створення світу, конфлікти асів, ванів і йотунів, пригоди та діяння богів, і, зрештою, загибель богів у часи Рагнароку – кінця світу. Зі свого боку, поеми із героїчного циклу («Сказання про Вьолунда», «Пісня про Хельгі, сина Хйорварда», «Промови Фафніра» та ін.) несуть інформацію про життя та подвиги скандинавських героїв, які втілювали у собі ідеал фізично сильного, мужнього і хороброго воїна тих часів³.

Підсумовуючи розвиток літературної традиції, згадаємо запропоновану О. Пріцаком схему періодизації давньоскандинавської літератури. На думку вченого, давньонорманська література поділяється на три основних етапи: перший, що тривав з 800 по 1000 рр. й відзначався переважанням усної поезії скальдів, що виконувала як моральну, так і розважальну функцію в середовищі воїнів; другий (перехідний) період – 1000–1150 рр. – доба трансформації між усною традицією та християнською писемною культурою; третій період, який припадає на 1150–1350 рр., відзначився створенням прозових саг, вже в межах осілого християнського суспільства⁴.

¹ Висоцький А. А. Одінічне у «Сазі про синів Дроплауг» (стаття перша) // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія: Літературознавство. 2013. Вип. 4 (2). С. 36.

² Буайе Режи. Викинг: История и цивилизация... . С. 344–346.

³ Стеблин-Каменский М. И. Культура Исландии... . С. 78.

⁴ Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ: Обереги, 1997. Т. 1. С. 105–106.

Однак, окреслена періодизація, хоча й відображає певні загальні орієнтири, видається надто схематичною та обмежувальною. Вона не враховує того, що різні літературні форми – скальдична поезія, героїчний епос та саги – не існували виключно в межах зазначених хронологічних рамок, а могли розвиватися паралельно й перетинатися між собою. Скальдична поезія, приміром, не зникла після 1000 р., а ще довго побутувала при королівських дворах. Так само деякі елементи усної народної творчості зберігалися і після становлення писемної культури.

В контексті розгляду духовної культури, варто звернутися і до особливостей зображального мистецтва скандинавів, традиційним для якого упродовж тривалого часу був «звіриний стиль». У мистецтві раннього середньовічного на Півдні простежується глибокий зв'язок між функціонально обумовленою формою того чи іншого предмета та його багатим декоративним оформленням. Окрім того, у мистецьких творах, невелика частина яких дійшла до наших часів, ще дуже сильно відчутний зв'язок з природою та релігійно-міфологічними уявленнями скандинавів¹. Так, образи богів втілювались у ідолах, розмірами подекуди вище за зріст людини; маленьких фігурках у вигляді богів, зроблених з різних матеріалів, насамперед з каменю чи бронзи (див. рис. 8); оздобленні мечів, предметів домашнього вжитку, меблів і ювелірних прикрас².

Характерною для скандинавського мистецтва була різьба по дереву, камінню і кістці. Поверхні покривали суцільним складним орнаментом із абстрактними візерунками, що складались із переплетених між собою звірів, чийі перекручені тіла звиваються, утворюючи чіткий ритмічний малюнок³. Звірині орнаменти досить часто перепліталися з рослинними мотивами і характерним стрічковим плетінням. Водночас використовувався геометричний орнамент.

¹ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 180–181.

² Там само, С. 181.

³ Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age... . P. 168.

Зауважимо, що в скандинавському зображальному мистецтві «епохи вікінгів» рівномірного переходу стилів немає, більшість з них виникали майже одночасно, у досить короткий часовий проміжок. Так, з VIII ст. був поширений «академічний» або осебергський стиль, що є перехідним між вендельським попереднього часу (VII–VIII ст.) і новими стилями «епохи вікінгів». Риси, які з'явилися на межі цих періодів, залишилися домінуючими у подальшому розвитку мистецтва вікінгів¹. Показовою пам'яткою цього періоду є носова частина човна вікінгів, виготовлена у формі звірячої голови, з Осеберзького поховання (див. рис. 9).

На зміну осеберзького стилю в першій половині IX ст. прийшов стиль «Борре», що завдячує своїй назві однойменному похованню у Вестфольді, що в Норвегії. У ньому, на відмінну від попереднього стилю, були відсутні лінійні візерунки, натомість з'явилося стрічкове симетричне плетіння й більше зооморфних зображень. Наприклад, серед інших мотивів виділяються образи «звіра, що стоїть» з повернутою головою і «звіра, що хапає», з підкреслено виділеними очима². Колекція невеликих бронзових прикрас з поховань у Борре є незначною, але водночас вона демонструє основні риси стилю і, що важливо, індивідуальний підхід майстрів у виготовленні зображень (див. рис. 10).

В найбільш пізній період вікінгської експансії, що охоплює 950–1100 рр., в мистецтві розвивалися три основні групи стилів: «Маммен», «Рингерик» та «Урнес»³. За винятком деяких специфічних рис, для всіх трьох стилів характерний рослинно-зооморфний орнамент, як наприклад на одній з сторін рунічного каменя з Еллінгу (див. рис. 11), що датується 950 роком. Загальна риса скандинавських стилів епохи вікінгів, при всій їх різноманітності, – це динамічність й величезна життєва сила, яка вперше

¹ Арбман, Хольгер. Викинги... . 196.

² Андрощук Ф. О. Мечи викингов... . С. 121–122.

³ Курина Н. Н. Искусство эпохи викингов и портал в Урнесе... . С. 174.

виявилася на світанку норманської експансії і не вичерпалася майже до кінця цього періоду¹.

Різноманітні зображення та орнаментовані фігури скандинави розміщували і на рунічних стелах – обтесаних, вертикально поставлених каменях, які складають особливий вид історичних джерел при дослідженні мистецтва народів Північної Європи. Подібні камені виготовлялись переважно з місцевих порід каміння: граніту, піщанику, вапняку (в окремих випадках матеріал привозили з інших місць, до прикладу, островів Готланд на Еланд)².

Стиль оздоблення рунічного каменю характеризувався малою кількістю малюнків, зазвичай із зображенням пофарбованих у яскраві кольори стрічкоподібних драконів і змій, що звиваються і переплітаються з пам'ятними та сакральними написами³. Найбільш поширеними були зображення сюжетів героїчних поем чи міфологічних тем: тріумфальний вхід героя у Вальгаллу (див. рис. 12), міфи про Тора і Одіна, подвиги Сігурда (див. рис. 13) тощо.

Християнізація, що розпочалась у Скандинавії на межі X–XI ст., мала на початкових етапах відносно не значний вплив на мистецтво Півночі. Яскравим прикладом поєднання ранньохристиянських впливів з місцевими віруваннями і мистецькою традицією слугує рунічний камінь з Еллінгу, на якому містився напис про те, що король Харальд зробив данців християнами⁴. З одного боку каменю зображений Великий Звір, що виражає могутність конунга, з іншого – розп'ятий Христос, чиє тіло розтягнуте вузлами та петлями, а не розміщено на хресті (див. рис. 14). Інший приклад – прикрашена різьбленням церква в Урнесі, що датується 1060–1080 рр., де в оздобленні поєдналися язичницькі скандинавські та християнські середньовічні мистецькі елементи⁵. Це

¹ Гуревич А. Я. Походы викингов... . С. 144.

² Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи... . С. 15.

³ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 183–185.

⁴ Тодорова С. М. Орнаментака рунических камней: от символов к образу (на материалах Швеции. XI век) // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты. Санкт-Петербург: Наука, 1999. С. 35–36.

⁵ Курина Н. Н. Искусство эпохи викингов и портал в Урнесе... . С. 173.

демонструє, що християнські мотиви часто впліталася в канву місцевої культурної традиції, не витісняючи її, а радше співіснуючи з нею в межах єдиного художнього простору.

Підсумовуючи, відзначимо, що усі аспекти духовної культури, включаючи рунічну писемність, літературну спадщину та зображальне мистецтво, ретранслюють глибокі цінності, традиційні уявлення та переконання народів Північної Європи. Незважаючи на обмежену кількість писемних свідочств з ранньої історії Скандинавії, саме художні пам'ятки доби, такі як саги, едичні та скальдичні пісні, містять в собі важливі відомості про різноманітні сфери життя населення. Зображальне мистецтво, що в окреслений період безпосередньо було пов'язане з релігійними віруваннями, також займало визначну роль у духовному житті північно-європейських племен, визначаючи їхнє бачення світу та відношення до природи.

2.3. Релігійні вірування та обряди

У ранньому середньовіччі релігійні вірування для населення Скандинавського півострова мали вагоме значення, впливаючи на різноманітні аспекти життя, визначаючи їхні уявлення про світобудову, ціннісні орієнтири та звичаєві норми. Вони також безпосередньо впливали на суспільні відносини, установлені традиції, повсякденні практики, а отже у контексті розгляду трансформацій духовної культури в означений період необхідним є окремо розглянути питання про релігійні уявлення скандинавів, їх вплив на світосприйняття, а також особливості здійснення різноманітних обрядів і ритуалів.

Наприкінці V ст. і протягом усього раннього середньовіччя жителі Півночі були язичниками, які поклонялися різноманітним силам природи, вважаючи, що її духи населяють моря, гори, поля, каміння, дерева тощо.

Поступово тут формується розвинена міфологія, складена з історій про діяльність богів, які жили в Асгарді – скандинавському Олімпі. Скандинави поклонялися великій кількості божеств й перед усіма важливими справами чи у скрутну хвилину зверталися до них з метою отримати їхню прихильність, захист чи заступництво, приносячи богам жертви¹. Відомий дослідник історії релігії С. А. Токарев вважав, що скандинавським племенам, через їх північне розташування, вдалося міцніше зберегти свої самобутні релігійні вірування і певний час залишатися осторонь впливу ззовні².

В основі скандинавської релігійної системи, що склалася протягом століть, лежить складна структура уявлень про всесвіт і навколишнє середовище. Відповідно до неї, світ уявляв собою Світове дерево – гігантський вічнозелений ясень, назва якого Ігдрасілл, що омивалося з усіх боків Світовим океаном і об'єднувало світ людей з небесним світом і підземним. Воно згадується напочатку «Старшої Едди», в «Пророцтві Вьольви»³, а також у «Промовах Грімніра»⁴.

Дерево поділялось на три умовні частини: коріння відповідало потойбічному світові, підніжжя стовбура – світу людей, і крона – світу богів. Окрім того, воно об'єднувало дев'ять світів скандинавської космогонії: Асгард, Альвхейм, Муспельхейм, Мідгард, Ванахейм, Свартальфахейм, Йотунгейм, Нібльхейм, Хельхейм. Кожен з них відрізнявся один від одного своїм природним середовищем і різноманітними міфічними істотами, що їх населяли: ельфи, тролі, гноми, дракони, хтонічні чудовиська – велетенський вовк Фенрір та світовий змій Йормунганд, інші добрі та злі духи.

Невід'ємною частиною скандинавської міфології є пантеон богів, що є досить обширним і представлений двома родами богів: асами і ванами, перші з яких вважалися більш впливовими. Едичні поеми наскрізь пронизані

¹ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 357.

² Токарев С. А. Религия в истории народов мира. Москва: Политиздат, 1964. С. 216.

³ Пророцтво Вьольви, Старша Едда, 19.

⁴ Промови Грімніра, Старша Едда, 31–35.

сюжетами про діяння богів і богинь. Зокрема провідними виступають образи Одіна – верховного бога, Тора – бога грому та блискавки, Фрейра – бога родючості, Фреї – богині кохання і краси, Фрігг – покровительки шлюбу, Локі – бога підступності й обману та ін. Їм поклонялися, шанували, возвеличували, з них брали приклад, а також боялись їх гніву.

Крім головних, у скандинавських релігійних віруваннях були й інші боги, кожен з яких був уособленням природної сили та володарем певних якостей, як позитивних, так і негативних. Наприклад, бог Бальдр характеризується як наймудріший з асів, у його обителі ніколи не було і не буде місця злу та пороку¹. Бог Тюр шанувався як покровитель воїнів, його образу були притаманні мужність, войовничість та неймовірна хоробрість². Ньєрд є покровителем рибалок та мореплавців, розподільником багатств³. Хель – одна з трьох дітей Локі від велетки Ангрбоди – визнавалася володаркою світу мертвих⁴.

Образ світу, вироблений сформованими уявленнями народів Північної Європи, багато в чому залежав від їхнього життя. Скандинави жили в оточенні суворой та слабо освоєної ними природи, яку їхня фантазія легко населяла ворожими силами⁵, що і втілювалися в образах різних міфологічних істот та персонажів. Релігія, разом із тим, визначала не лише світогляд чи спосіб життя північних народів, але й відігравала вагомую роль у формуванні правових норм та звичаїв. У скандинавському суспільстві поняття «права» і «моралі» були дуже близькими за своєю сутністю, тісно переплітаючись з релігійними переконаннями⁶. Порушення усталених суспільних норм або моральних засад

¹ Промови Грімніра, Старша Едда, 12.

² Видіння Гюльві, Молодша Едда, 25.

³ Там само, 23.

⁴ Видіння Гюльві, Молодша Едда, 34.

⁵ Гуревич А. Я. Средневековый героический эпос германских народов // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах / Пер. В. Тихомирова, А. Корсуна, Ю. Корнеева. Москва: Художественная литература, 1975. С. 17.

⁶ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... С. 49.

вважалися неприпустимими і мали серйозні наслідки не лише для людини, що їх вчинила, а й для її близького оточення¹.

Важливим аспектом духовного життя північно-європейських народів в дохристиянський період були спеціальні обряди та ритуали, зокрема жертвоприношення – блоти (blót), адже вони супроводжували скандинавів протягом усього їх життя. Вважалося, що жертвоприношення скандинавських племен були одними з найжорстокіших: у жертву богам приносили не тільки тварин чи плоди врожаю, але й людей. Проте питання щодо того чи дійсно людські жертви були характерними для культури скандинавів і були поширеним явищем у їх релігійних практиках і досі залишається невирішеним.

У писемних свідченнях, що збереглися, простежується тенденція до підтвердження факту людських жертвоприношень у релігійних обрядах скандинавів. Так, Адам Бременський у 70 рр. XI ст. описуючи язичницьке свято, що відбувалося кожні дев'ять років у головному святилищі Швеції, Старій Упсалі, стверджує, що воно обов'язково супроводжувалось приношенням в жертву тварин і людей². Про подібні практики, але на території Лейрі в Зеландії, розповідає інший німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький³. Окрім того, у ранніх збірках законів, зокрема Гуталазі⁴, Гулатинзі⁵ та Фростатинзі⁶ наявні пункти про заборону язичницьких жертвоприношень, що так чи інакше вказує, що такі практикувалися. Основною ж проблемою цих джерел є те, що вони створені у більш пізній період, після поширення на Півночі християнства. Отож, цілком ймовірно, християнські місіонери зображували скандинавські обряди як щось варварське й таке, що суперечить церковним догмам.

¹ Roesdahl E., Preben Meulengracht Sørensen P. Viking culture // The Cambridge history of Scandinavia... . P. 133.

² Адам Бременський, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 27.

³ Наведено за: Гуревич А. Я. Походы викингов... .С. 158.

⁴ Гуталаг, IV.

⁵ Gulathing, 29.

⁶ Frostathing, III, 15.

Своєю чергою, археологічні джерела, що свідчать про випадки людських жертвоприношень у скандинавів є неповними і відповідно досить обмеженими. Так, людські залишки виявлені, збережені у болотах та інших вологих місцях, виявлені у Данії та Норвегії, тоді як у Швеції подібні знахідки були до останнього часу поодинокими. Наукова розвідка К. Фреденгрена і К. Лефквіста, завдяки якій було виявлено й проаналізовано останки 117 індивідів¹, за допомогою радіовуглецевого датування встановила зростання кількості людських жертвоприношень у період вікінгської експансії (див. діагр. 1). Щодо вікового та гендерного складу виявлених людських останків, серед 40 осіб, вік яких вдалося встановити, переважали молоді дорослі (32,5%) та зрілі дорослі (25%) люди, насамперед чоловіки (57,5%)². Надзвичайно рідкісним були виявлення решток дітей.

Іншим археологічним джерелом, що засвідчує практику людських жертвоприношень, є фрагмент гобелена епохи вікінгів, виявлений на території Норвегії поблизу Осберга, на якому містилося зображення повішених на дереві чоловіків (див. рис. 15). Такого типу жертвні вбивства зазвичай присвячували Одіну, який вважався богом повішених. Втім, щодо трактування цієї знахідки продовжуються суперечки в наукових колах, а його фрагментарність ускладнює дослідження.

В історіографії навколо питання людських жертвоприношень у народів Скандинавії продовжують точитися дискусії. С. А. Токарев зазначав, що такий кривавий варварський ритуал був характерним для релігійних обрядів скандинавського культурного простору та був породженням войовничого духу епохи вікінгів³. Натомість французький дослідник Б. Режі стверджував, що людські жертвоприношення – блоти – дійсно практикувалися скандинавами на початку I тис. н. е., проте вже в епоху вікінгів і надалі вони

¹ Fredengren, Christina; Löfqvist, Camilla. Finitude: Human and Animal Sacrifice in a Norse Setting // Math, Materiality, and Lived Religion in Merovingian and Viking Scandinavia / Ed. by K. Wikström, P. Jackson, A. Nordberg, O. Sundqvist, T. Zachrisson. Stockholm: Stockholm University Press, 2019. P. 228.

² Там само, Р. 234.

³ Токарев С. А. Религия в истории народов мира... . С. 225.

частіше замінювалися жертвами у вигляді тварин, зокрема коней чи свиней¹, що підтверджується і археологічним матеріалом². Таким чином, цілком ймовірно, що людські жертви мали місце в ритуальних практиках давніх жителів Півночі й відігравали важливу роль у їх релігії, проте питання наскільки вони були поширеним і регулярними залишається наразі відкритим.

Після проведення різноманітних жертвопринесень богам слідував колективний обряд бенкету – «вейцла», або «ритуальні вейцла» – в ході якого люди частували один одного, вживаючи в їжу м'ясо тварин, запиваючи елем³. В такий спосіб, принесення жертв і супровідні ритуальні обрядові дії, поїдання м'яса, урочисті клятви – все це робило сильнішим почуття єднання учасників подібних зборів, виникало враження тісної взаємозалежності надприродних та людських сил. Інакше кажучи, проведення обрядів виконувало, окрім релігійної, ще й консолідуючу функцію, тим самим подібні практики ставали невід'ємною частиною життя скандинавів.

Релігія також утворювала важливий зв'язок не тільки між окремим індивідами, але й між цілими поселеннями. Об'єднуючим для членів суспільства могло бути зокрема поняття про спільне племінне божество чи пантеон божеств. Цей зв'язок ще більше посилювався, коли загальне поклоніння стало проходити у спеціально відведених сакральних місцях – капищах⁴. Капища могли існувати у вигляді простого вівтаря, тобто культового місця без даху, але особливо шанувалося святилище у вигляді розкішної будівлі⁵. У місцях поклоніння богам проводили цілі свята, що супроводжувались урочистими обрядами й ритуалами на честь якогось із богів. В подібних заходах брало участь все населення без виключення⁶.

¹ Буайе, Режи. Викинги: История и цивилизация... . С. 308.

² Fredengren, Christina; Löfqvist, Camilla. Finitude: Human and Animal Sacrifice in a Norse Setting... . P. 231–232.

³ Буайе Режи. Викинги: История и цивилизация... . С. 309–310.

⁴ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 48.

⁵ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 331.

⁶ Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 27.

Серед обрядів скандинавського культу особливе місце посідають ті, що були пов'язані з поховальною церемонією, бо саме особливості поховальних обрядів відображали духовну культуру та уявлення людей цієї епохи про потойбічний світ¹. До ритуалів цього типу скандинави ставилися дуже уважно, так як, вважалося, що, якщо померлий був похований не належним чином, то він не зможе знайти свого місця в потойбічному світі. Поховальні обрядодії, крім того, демонстрували соціальну стратифікацію населення, адже в різних соціальних групах вони мали певні відмінності.

«Щодо обряду поховання у язичників, – свідчить Адам Бременський, – пам'ятно таке: могила і самі похорони шанувалися з благоговінням. Разом з померлим ховали його майно, зброю і все те, чого він потребував, якби був живий»². Відомості північнонімецького хроніста підтверджуються даними археології, згідно з якими, разом із небіжчиком у могилу або на похоронне багаття намагалися покласти якнайбільше речей, які вважалися необхідними у потойбічному світі. Культ предків і турботи про його потойбічне існування займали чільне місце серед релігійних уявлень північних племен³. Окрім речей у царство мертвих за померлим могли «прослідувати» й інші люди. Так, наприклад, дружина могла померти разом зі своїм чоловіком, а раб слідом за своїм господарем⁴.

Особливим способом поховання в даний період було поховання в човнах: небіжчика ховали у кораблі, який потім або пускали у відкрите море, попередньо підпалюючи, або закопували в землю, насипаючи поверх курган⁵ (див. рис. 16). Подібні гробовища були знайдені на території Норвегії, Швеції, Ісландії, Англії та на Західних островах. В епоху вікінгів поховання в спеціальних човнах й курганах було характерним лише для відомих воїнів чи

¹ Гуревич А. Я. Походы викингов (конец VIII – первая половина XI в.) // История Норвегии / Отв. ред. А. С. Кан. Москва: Наука, 1980. С. 117.

² Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 30, схолия 140.

³ Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги... . С. 170–171.

⁴ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 379–380.

⁵ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 332.

знатних, заможних людей, а представники нижчих верств населення для поховання своїх померлих використовували лише окремі дошки, зняті з човнів, обкладаючи ними покійного¹. Під час цього дійства, як зазначає В. Я. Петрухін, обов'язково приносили жертви, в більшості випадків, собак, коней, корів і півнів².

Дуже важливу роль у суспільному та особистому житті скандинавів грала мантика – система ворожіння. Археологічні знахідки амулетів і різних талісманів засвідчують, що поняття «долі» і «року» у північній культурі займало почесне місце³. Способи ворожіння існували різні. С. А. Токарев наводить кілька прикладів: ворожили по польоту птахів, по поведінці священних коней, а особливо по жеребкових паличках з гадальними знаками – рунам⁴. Крім того, створення і використання амулетів з рунічними написами для захисту, лікування, привороту тощо було у скандинавів давньою традицією⁵.

Ворожіння та впізнавання волі богів, як правило, знаходилося в руках старих жінок⁶, яких називали вьольвами, що буквально означало «віщунка». Основним їх заняттям було віщування, чаклунство, здійснення різноманітних ритуалів⁷. Однак, відзначимо, існують свідчення і про чоловіків-віщунів, які також здійснювали передбачення майбутнього. У «Житті святого Ансгарія», до прикладу, згадується віщун, до якого звернувся заможний чоловік, аби дізнатися, якого з богів він прогнівав⁸. В середині XI ст. у ранніх законодавчих збірках, насамперед «Законах Гулатингу»⁹ і «Законах Фростатингу»¹⁰,

¹ Дэвидсон Х. Э. Древние скандинавы. Сыны северных богов... . С. 131–132

² Петрухин В. Я. Мифы древней Скандинавии. Москва: Астрель, 2010. С. 283–284.

³ Price, Neil. The Viking way: religion and war in late Iron Age Scandinavia. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, 2002. P. 55.

⁴ Токарев С. А. Религия в истории народов мира... . С. 218.

⁵ MacLeod M., Mees B. Runic amulets and magic objects. Woodbridge: The Boydell Press, 2006. P. 254.

⁶ Токарев С. А. Религия в истории народов мира... . С. 223.

⁷ Половинська В. В. Язичницькі містерії як джерело історичних знань про особливості скандинавської ментальності // Вісник аграрної історії. 2011. Вип. 2. С. 156.

⁸ Life of Anskar, 18.

⁹ Gulathing, 28.

¹⁰ Frostathing, III, 15.

простежуємо заборону здійснення практик чаклунства та віщування, як для жінок, так і для чоловіків.

Загалом, давня релігія скандинавських племен знаходилась, як вказує Е. Ольгейрсон, у відповідності з сутністю родового суспільства¹. Люди вірили у богів й богинь, виходячи із свого роду занять і потреб: вільні люди поклонялися богам родючості, адже більшу частину свого життя працювали на землі; воїни і конунги віддавали прихильність богам-покровителям війни тощо. Вірування також відображали цінності й антицінності скандинавів, їх традиції, норми суспільства та культурні особливості.

Після того, як завершується формування стратифікованого суспільства і на теренах Скандинавії з'являються перші державні утворення, утверджується і нова офіційна релігія, яка втім відповідала вимогам насамперед вищих верств². Це, ймовірно, і послугувало однією з причин того, що довгий час християнство існувало поруч із язичництвом. Однак, на пізніших етапах політогенезу, як стверджує М. Блок, язичницькій релігії вже не вистачало церковної організації, більше того під впливом поширення християнства, завезеного вікінгами внаслідок морських походів, починається внутрішній процес її розчленовування й розпаду³.

Вже близько 700 р. відомі перші місіонерські поїздки до Скандинавії, які пов'язують з ім'ям ченця Ансгарія⁴. Згідно з «Житієм святого Ансгарія», Христос на ранніх етапах сприймався скандинавами не єдиним істинним Богом, а одним із багатьох могутніх божеств: «У них багато сильних і могутніх богів, там вже навіть побудована церква, і там багато християн, які поклоняються Христу, якого вважають одним з найсильніших богів, і який може допомогти віруючим у нього будь-яким способом, який він обиратиме»⁵.

¹ Ольгейрсон Э. Из прошлого исландского народа... . С. 51.

² Там само, С. 51–52.

³ Блок, Марк. Феодальне суспільство / Пер. В. Шовкуна. Київ: Всесвіт, 2002. С. 49.

⁴ Вейбуль, Йорген. Коротка історія Швеції / Пер. О. Буценка. Стокгольм: Шведський інститут, 1998. С. 16.

⁵ Life of Anskar, 19.

Отже, християнська віра тривалий час не витісняла старих культів, а змушена була співіснувати з ними у своєрідному релігійному синкретизмі.

Таким чином, релігійні вірування північно-європейських народів у раннє середньовіччя становили складну систему міфологічних уявлень, обрядів та культових практик. Через призму уявлень про світобудову, пантеон богів, міфічних істот, потойбічне життя тощо скандинави сприймали навколишній світ й вибудовували свою модель спілкування з оточуючими, тим самим формуючи систему суспільних відносин, цінностей й норм поведінки. На стадії розкладання первісно-общинного ладу віра в духів і надприродні сили була ще надто сильно закріплена у свідомості та світосприйнятті населення, а отже не могла бути відділеною від них. Це знайшло відображення у релігійних ритуалах, які, попри фрагментарність джерел і відповідно недостатню вивченість, можна вважати невід'ємними елементом повсякдення скандинавів, що супроводжував їх протягом усього життя – від народження до смерті.

Підсумовуючи, повсякденне життя населення Північної Європи становило складну соціокультурну систему, яка поєднувала в собі як елементи матеріальної культури: побут, житло, хатнє начиння, транспортні засоби, вбрання, особливості харчового раціону; так і духовної – ціннісно-моральні орієнтири, світоглядні уявлення, усна і писемна література, мистецька традиція, релігійні вірування та ритуальні практики. Матеріальна культура визначалась насамперед природно-кліматичними умовами Скандинавського півострова: споруди зводилися з урахуванням суворого клімату та базувалися на використанні доступних природних ресурсів. Житло мало практичний характер: основну увагу приділяли збереженню тепла, захисту від вітру та дощу, а внутрішній простір організовувався з огляду на господарські потреби та спільне проживання великої родини. Харчування і виготовлення одягу також напряду залежало від основних занять скандинавів, а саме землеробства, скотарства і рибальства. Такі особливості щоденного побуту

свідчать про високу пристосованість населення до природного середовища та стійкість традиційних форм господарювання.

Зі свого боку, міфологічні уявлення, усна народна творчість, літературна традиція, символічні форми обрядовості, звичаєве право, морально-етичні норми, а також релігійні практики складали духовний бік повсякдення скандинавського населення. У комплексі вони визначали межі прийнятної поведінки індивіда, його уявлення про світобудову, поняття добра і зла, честі, справедливості, закріплювали у свідомості спільноти моделі поведінки з оточуючими, формували ставлення людини до самої себе. У цьому контексті особливе місце посідали сакральні ритуали – жертвоприношення, поховальні обряди, колективні пирування, свята та дозвілля, які виступали значущими подіями у щоденному житті простого населення. З початком християнізації Півночі, що розпочалась на межі X–XI ст., язичницька релігія скандинавів, з її багатою міфологією, сильним зв'язком із природою та повагою до духів предків, починає витіснятися новою монотеїстичною системою вірувань, що неодмінно спричинило зміни як у загальних морально-етичних настановах, так у низці повсякденних практик.

Таким чином, специфіку скандинавського повсякдення у добу раннього Середньовіччя визначити географічне розташування, умови природного середовища, особливості господарського устрою, соціальна організація, віра у тісний зв'язок людини із природою, а дещо пізніше і зовнішні чинники – поширення християнства й активне становлення феодалізму на теренах Західної Європи, звідки він після активізації морських походів вікінгів поширюватиметься і на територію ранньосередньовічних державних утворень Скандинавії.

РОЗДІЛ III. ГЕНДЕРНІ РОЛІ У СКАНДИНАВСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Гендерні відносини становили одну з найважливіших складових соціального устрою скандинавського суспільства доби раннього Середньовіччя. Вони формувалися під впливом норм звичаєвого права, суспільного устрою та релігійно-міфологічних уявлень. Повсякденне буття чоловіків і жінок визначала не лише стать, а й юридичний статус, соціальне походження, належність до роду чи громади. Чоловік у суспільстві втілював образ воїна, господаря та правозахисника, тоді як жінка, попри патріархальні рамки, нерідко відігравала вагомую роль у сфері майнових відносин, користувалася визначеними юридичними правами та виступала центральною постаттю у домогосподарстві як мати і берегиня родинного устрою.

Шлюб у скандинавів поставав одним із ключових обрядів переходу людини у новий етап її життя, що здійснювався відповідно до усталених традицій і важливих юридичних процедур легітимізації. Аналіз родинних взаємовідносин, а також уявлень про честь, обов'язок й соціальну відповідальність дає змогу побачити складну картину гендерного розподілу ролей, що відображався як у побуті, так і у правових звичаях, літературні традиції, релігійних віруваннях.

3.1. Чоловік і його права та обов'язки

У скандинавському суспільстві доби раннього Середньовіччя чоловік уособлював не лише фізичну силу, необхідну для ведення господарства чи участі у військових походах, а й був носієм правового статусу та соціального авторитету. Його становище у суспільстві визначалася низкою факторів, серед яких ключову роль відігравали походження, вік, соціальний статус, військові

заслуги, а також здатність гарантувати захист і добробут для своєї родини й роду загалом.

Обсяг прав та обов'язків чоловіка значною мірою корелював із його місцем у соціальній структурі. Наприклад, вільні бонди мали всю широту громадянських прав: згідно із раннім законодавством, вони мали можливість брати участь у судових процесах й давати свідчення, виносити вердикти, голосувати на тингах з усіх питань¹, включно з обранням конунга², а також виконувати ритуальні функції в межах культових практик³. Натомість раби та вільновідпущеники були суттєво обмежені в правах і не мали доступу до повноцінної участі у суспільно-політичному житті общини⁴.

Майнові права чоловіків були достатньо широкими. Вільний чоловік визнавався основним спадкоємцем майна батька або найближчих родичів, що підтверджується нормами, зафіксованими як у норвезьких⁵, так і в шведських правових кодексах⁶. Окрім спадкування, чоловіки мали право самостійно розпоряджатися власністю – продавати⁷, обмінювати, передавати її у якості подарунку або як посаг⁸. Майно, яким володів чоловік, слугувало показником його впливовості – не тільки у сенсі матеріального багатства, а й як прояв щедрості, бо дарування підсилювало соціальні зв'язки та підтверджувало його гідність у очах спільноти.

На відміну від вільних чоловіків, раби були повністю виключені з майнових правовідносин, оскільки самі становили об'єкт власності⁹. Вони не лише не могли володіти землею чи рухомим майном, а й самі вважалися частиною господарства свого власника – подібно до худоби або знарядь праці.

¹ Гуталаг, XXXI.

² Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 22.

³ Ольгейрссон, Эйнар. Из прошлого исландского народа... . С. 108–109.

⁴ Ковалевский С. Д. Образование классового общества и государства в Швеции... . С. 85.

⁵ Gulathing, 103.

⁶ Вестгёталаг, Глава о наследовании, I.

⁷ Гуталаг, XXVIII.

⁸ Вестгёталаг, Глава о браке, II.

⁹ Ковалевский С. Д. Образование классового общества и государства в Швеции... . С. 85.

Раби могли бути продані¹, передані в спадок або використані як засіб сплати боргу, що свідчить про їхню повну економічну та соціальну залежність від вільних членів громади, насамперед бондів.

Поняття свободи у скандинавському суспільстві раннього середньовіччя мало чітко окреслені соціально-правові межі. Всі особи, які не належали до рабів, визнавалися вільними, що забезпечувало їм базові права на самовизначення, правовий захист і недоторканність. Водночас вільний статус зовсім не означав абсолютної свободи чи можливості діяти виключно за власною волею. Навпаки, свобода в уявленні скандинавів передбачала належність до певної спільноти та підпорядкування її неписаним законам честі, звичаю і соціального порядку².

Це тісно пов'язане з поняттям обов'язку – ключовою категорією, що визначала модель поведінки у скандинавському соціумі. Чоловік, який мав статус вільної особи, автоматично ставав суб'єктом суспільних вимог і очікувань. Так, Сноррі Стурлусон писав: «Чоловіка можна позначати його вчинками, які він дозволяє, приймає або робить. Він також може позначатися тим майном, яким володіє, яке дарує, а також за родичами своїми, які були до нього і які будуть по ньому»³. Відповідно, суспільне сприйняття чоловіка було нерозривно пов'язане не лише з його власними вчинками, а й з певними моральними якостями й вибором у межах прийнятих норм. Нарешті, належність до певного роду, слава предків і гідність нащадків укорінювали індивіда у ширшому історико-родовому контексті, де обов'язок перед родом і тяглість честі ставали важливішими за особисті амбіції.

Чоловік був відповідальним за збереження честі свого роду. Це поняття мало глибоко ритуалізований і правовий характер. Образа, нанесена одному члену родового колективу, розглядалася як злочин і вимагала матеріальної компенсації або негайної помсти. Саме чоловіки брали на себе провідну роль

¹ Гуталаг, XXXII.

² Roesdahl E., Preben Meulengracht Sørensen P. Viking culture // The Cambridge history of Scandinavia... . P. 132.

³ Мова ремесла скальдів, Молодша Едда, 39 (пер. з давньоісландськ. В. Кривоніс).

у здійсненні цього акту відплати, що був глибоко вкорінений у правовій традиції. Кровна помста, як стверджував І. Б. Губанов, виступала найпершим обов'язком дорослого скандинава¹. Право на відплату поширювалося на всіх членів ворожого родового колективу. Наприклад, у «Сазі про Храфнкеля, годі Фрейра» головний герой їде зі своїм загоном вбивати Ейвінда, брата свого кровного ворога Сама, хоча той не мав жодного відношення до чвар поміж сім'ями².

Акт відплати за образу виконував функцію відновлення справедливості й запускав потенційно тривалий ланцюг взаємної ворожнечі, який міг охоплювати кілька поколінь³. Невиконання обов'язку помститися за вбитого родича сприймалося як ганьба, що могло позначитися на статусі не лише однієї особи, а й усієї родини⁴. Втрата честі в такому контексті мала серйозні наслідки для соціального статусу чоловіка – він фактично виключався з системи взаємної поваги, довіри й підтримки, що лежала у основі соціальних взаємин скандинавського світу. Отже, чоловіча честь постає не просто як особиста моральна якість, а як колективна цінність, що регулювала міжродові стосунки та забезпечувала сталість правового порядку.

Зазначимо, що у скандинавів існував усталений звичай, покликаний запобігати кровній ворожнечі та сприяти примиренню між ворогуючими родами. Йдеться про практику передачі дитини на виховання до чужої родини – не лише як акту довіри, а й як формального інструменту гарантування миру⁵. Такий вихованець фактично виконував роль символічного заручника, наявність якого стримувала сторони від ескалації конфлікту і підкріплювала зобов'язання зберігати мир. Описана практика знайшла своє відображення у «Сазі про Ньяля», де головний герой, Ньяль Торгейрсон, погоджується взяти

¹ Губанов И. Б. Структура древнескандинавского общества по материалам родовых саг... . С. 44.

² Сага о Храфнкеле, годи Фрейра, XVII–XVIII.

³ Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги... . С. 93–94.

⁴ Roesdahl E., Preben Meulengracht Sørensen P. Viking culture // The Cambridge history of Scandinavia... . P. 132.

⁵ Губанов И. Б. Структура древнескандинавского общества по материалам родовых саг... . С. 46.

на виховання Хескульда, що дозволяє тимчасово відтермінувати неминучу розв'язку міжродового кривавого протистояння¹.

Цікавою особливістю було те, що статус вихователя розглядався як нижчий у порівнянні зі статусом рідного батька дитини². Така інтерпретація взаємин між вихователем і вихованцем впливала на сприйняття знатності обох родів, підкреслюючи соціальну перевагу родини, яка «надавала» дитину на виховання. Так, у суперництві за соціальний авторитет норвезький конунг Харальд Прекрасноволосий віддає свого сина Хакона на виховання королю Етельстану, «бо люди кажуть, що той, хто виховує чужу дитину, менш знатний, ніж батько цієї дитини»³.

Батьківство було не менш значущим чоловічим обов'язком. У ранньосередньовічному скандинавському суспільстві численне потомство розглядалося як один із ключових показників чоловічої сили та життєздатності роду⁴. У творах ісландської епічної традиції багатодітне батьківство постійно підкреслюється як ознака гідності та пошани. Зокрема, у «Сазі про Егіля»⁵ та «Сазі про Ньяла»⁶ із незмінною повагою згадуються чоловіки, які мали багато синів і дочок. А про одного з героїв «Саги про людей із Лососевої Долини» Хрута зазначено, що він мав «шістнадцять синів і десять дочок від двох дружин. Як розповідають люди, одного літа сталося так, що Хрут з'явився на тинг, і з ним було чотирнадцять синів <...> це надавало йому велич і силу. Усі його сини були гідними людьми»⁷.

Батько виступав головою сім'ї, на якого покладалися ключові функції соціального й правового характеру. Він брав безпосередню участь у вихованні дітей, а також відповідав за укладання шлюбних угод від імені дочок, належне включення синів у доросле чоловіче середовище відповідно до усталених норм

¹ Сага о Ньяле, XCIV.

² Губанов И. Б. Структура древнескандинавского общества по материалам родовых саг... . С. 47.

³ Сага о Хаконе Прекрасноволосом, XXXIX.

⁴ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 272.

⁵ Сага об Эгиле, LXXXVII.

⁶ Сага о Ньяле, XX.

⁷ Сага о людях из Лососей Долины, XIX.

і традицій, за врегулювання питань, пов'язаних зі спадкуванням, тощо. Чоловік, окрім того, ніс відповідальність за благополуччя домогосподарства. До його компетенції входили обробка землі, лагодження будівель в обійсті, догляд за худобою, укладання торговельних договорів, а також матеріальне забезпечення членів родини і залежних осіб, що перебували під його опікою. Власне господарство було основою матеріального добробуту і мало до певної міри політичну вагу – саме землевласники могли претендувати на участь у вирішенні місцевих чи регіональних справ.

Зрештою, найголовнішим обов'язком скандинавського чоловіка залишався захист свого роду у разі зовнішньої загрози. Цей обов'язок мав як практичне, так і символічне значення, адже спроможність до збройного спротиву визначала статус чоловіка як повноправного члена спільноти. У епоху вікінгів цей аспект набув особливої ваги: військові походи стали не лише засобом економічного збагачення, але й важливою формою соціального самоствердження. Участь у морських експедиціях сприймалася як вияв честі, мужності й вірності родовим традиціям. Дослідник Р. Буайє припускався думки, що на початковому етапі зовнішньої експансії вікінгів такі подорожі могли входити до складу «класичного виховання» молодого воїна, тобто слугувати ініціаційними ритуалами¹. На тому, що участь у військових походах робила юнаків мужніми й поважними в колі своїх одноплемінників, наголошує й А. М. Стрінгольм².

Ще Тацит приділяв значну увагу якостям скандинавів як воїнів, зокрема їх поведінці у битві. Він повідомляє, що вони дуже войовничі та відважні у битвах. Найбільшу зневагу у них викликає боягузтво, яке визнавалося найтяжчим проявом безчестя³. Адам Бременський майже тисячу років потому свідчитимете, що скандинави «славляться своєю силою та битвами, в яких незалежно від того, чи борються на конях чи на кораблях, показують себе

¹ Буайє, Режи. Вікінги: История и цивилизация... . С. 70.

² Стрінгольм, Андерс Магнус. Походы викингов... . С. 311.

³ Тацит, Германия, 14.

чудовими воїнами»¹. Сагові джерела також рясніють описами або принаймні згадками про визначні битви й військові походи. Норвезька дослідниця Х. Л. Ааннестад робить висновок, що війна і насильство були звичайною повсякденністю та важливою складовою життя населення Півночі².

Образи чоловіків у скандинавській міфології значною мірою відображали традиційні уявлення про мужність, силу й честь, а також формували ті зразки поведінки, які мали наслідувати чоловіки в реальному житті. Боги, герої та легендарні постаті уособлювали різні аспекти чоловічої ідентичності. Верховний бог Одін, наприклад, був символом вищої мудрості³, стратегічного мислення та жертвності заради вищої мети (як у міфі про винайдення рун⁴). У «Сазі про Інґлінгів» надається такий опис Одіна: «Коли він сидів зі своїми товаришами, він був таким прекрасним і чудовим на вигляд, що у всіх веселився дух. Але в бою він здавався своїм ворогам жахливим. І все тому, що він володів мистецтвом змінювати своє обличчя як хотів. Він також володів мистецтвом говорити так красиво та чуйно, що всім, хто його слухав, його слова здавалися правдою»⁵.

Постать Одіна, таким чином, демонструє ідеал правителя та жерця, який володіє не лише силою, а й знанням – особливо сакральним. Він харизматичний, привабливий і здатний переконувати людей. Водночас, він демонструє надзвичайну рішучість на полі бою, що викликає жах у його ворогів. Ця двоїста природа – світла й темна, приваблива й загрозлива – відображає уявлення скандинавського суспільства про ідеального чоловіка-лідера, який має бути гнучким, хитрим і водночас безжальним, коли цього вимагає ситуація.

¹ Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 22.

² Aannestad, Hanne. Charisma, violence and weapons. The broken swords of the Vikings // Charismatic objects: from Roman Times to the Middle Ages / Ed. M. Vedeler, I.M. Røstad, E.S. Kristoffersen. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2018. P. 148.

³ Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги... . С. 174.

⁴ Повчання Високого, Старша Едда, 138.

⁵ Снорри Стурлусон, Круг земной, Сага об Инглингах, IV.

Натомість Тор – син Одіна, бог грому й захисник людей – уособлює фізичну силу, мужність і непохитність у боротьбі зі силами хаосу¹. Окрім захисту, Тор забезпечував землеробський достаток за допомогою дощу та блискавки і, за уявленнями скандинавів, сприяв родючості ґрунту та багатому врожаю². Традиційно Тора зображували рудобородим воїном з довгим волоссям, бо, як вважалося, руда борода була символом небесного вогню – блискавки, а довге волосся в народній традиції було символом родючості – його постійне зростання сприймалося як запорука вічного життя³. У такий спосіб, образ бога блискавки за своїми основоположними характеристиками був навіть ближчий до щоденної реальності вільного селянина чи воїна, ніж складний і суперечливий образ верховного бога.

У зв'язку із цим деякі дослідники (С. А. Токарев⁴, В. В. Рибakov⁵ та ін.) припускали, що у давніх скандинавів культ бога Тора міг стояти за ієрархією вище за Одіна. Про це свідчать археологічні знахідки і деякі писемні свідчення. Зокрема, за описом Адама Бременського, у Старій Упсалі в XI ст. існувало святилище, всередині якого розташовувалось три ідоли, що уособлювали скандинавських богів. Наймогутнішим з них Адам називає саме Тора: в святилищі він стояв на престолі по середині, а інші боги, у тому числі Одін, стояли з обох боків біля нього⁶. Археологічні знахідки, зокрема амулети у вигляді Мйольніра – молота Тора (див. рис. 17), бронзові статуетки (див. рис. 8), а також епіграфічні джерела – зображення численних міфологічних сцен за участі бога грому, підтверджують твердження Адама Бременського.

Натомість історик А. Я. Гуревич зауважував, що Одін і Тор однаково були найбільш шанованими богами у скандинавській міфології. Однак, в той час як образ Одіна виступав взірцем, у якому вікінги з більшою повнотою

¹ Видіння Гюльві, Молодша Едда, 21.

² Дюмезиль, Жорж. Верховные боги индоевропейцев. Москва: Наука, 1986. С. 139.

³ Петрухин В. Я. Мифы древней Скандинавии... . С. 178.

⁴ Токарев С. А. Религия в истории народов мира... . С. 220.

⁵ Рыбаков В. В. К вопросу о религии, обрядах и церкви в раннесредневековой Швеции: По «Деяниям первосвященников Гамбургской церкви» Адама Бременского // Средние века. 2000. № 61. С. 129–130.

⁶ Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 26.

знаходили втілення своїх ідеалів могутнього лідера і вождя, Тор поставав радше як добрий мужній воїн, що відзначався передовсім своєю фізичною силою, а не харизматичними якостями¹.

Окреме місце серед уявлень скандинавів про чоловіків займають герої саг – як напівлегендарні, так і історичні. Дослідниця А. А. Сванідзе стверджувала, що «світ саги – це насамперед світ чоловіків»². Дійсно, саме розповіді про героїв, їх портрети, описи характерів наповнюють тексти саг. Вони часто перебувають у конфлікті між особистими емоціями та вимогами честі, між прагненням до влади й обов'язком перед родом. Через ці конфлікти скандинавська писемна традиція ретранслює типового чоловіка як такого, що має зробити складний моральний вибір, що впливатиме не лише на його долю, а й на всю спільноту. Міфологічні сюжети, таким чином, передавали з покоління в покоління взірці бажаної поведінки гідного чоловіка.

Підсумовуючи, слід наголосити, що чоловік був центральною фігурою суспільних відносин у скандинавському світі раннього середньовіччя з чітко окресленими правами і зобов'язанням, реалізація яких була необхідною умовою його визнання в соціумі. Правове й майнове становище чоловічого населення визначалась більшою мірою соціальною приналежністю до одного зі станів. Вільні бонди користувалися широкими правами, у той час як раби чи вільновідпущеники були цілковито позбавлені правосуб'єктності: вони не лише не володіли майном, а й самі вважалися власністю своїх господарів. Образ чоловіка як мужньої, хороброї й фізично сильної, але водночас розумної і хитрої людини, формувався в межах складної системи соціальних, правових та культурних уявлень. Його постать була невід'ємно пов'язана з поняттями честі, обов'язку, воїнської доблесті та родової відповідальності.

¹ Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги... . С. 174–175.

² Сванідзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 213.

3.2. Соціально-правовий статус жінки

Тривалий час у історичній науці була поширена думка, що скандинавське ранньосередньовічне суспільство є винятково патріархальним і таким, де жінки були усунені з публічного простору, не справляючи значного впливу на соціальні чи політичні процеси. Ця інтерпретація ґрунтувалася переважно на героїчних наративах, де домінували образи войовничих вікінгів, морських походів та родових конфліктів, що переростали у справжні війни. Однак, ідея войовничої ідеології епохи вікінгів, яка не залишає місця для жінок, визнається дослідниками культурно відстороненою¹. Сучасні наукові розвідки дедалі більше піддають сумніву подібне спрощене бачення, розкриваючи складнішу картину гендерних ролей у скандинавському суспільстві того часу.

У добу раннього Середньовіччя жінки в Скандинавії мали досить високий статус як у правовому відношенні, так і у повсякденній практиці. Такий соціальне положення зумовлювався насамперед значною роллю жінки у господарстві, де вона нарівні з чоловіком вважалася повноправною господинею. Зазвичай жінка відповідала за утримання худоби, керувала рабами і вільними слугами, стежила за заготівлею припасів, збереженням та консервуванням продуктів, що було особливо важливо в умовах тривалих та холодних зим на Півночі². До суто жіночих занять належали також прядіння, ткацтво, вишивання. Виготовлення одягу на всю сім'ю було одним з найважливіших обов'язків, який займав багато часу³. До переліченого можна віднести і традиційні жіночі обов'язки по дому – приготування їжі, прибирання, прання⁴ тощо.

¹ Moen, Marianne. No Man's Land or Neutral Ground: Perceived Gendered Differences in Ideologies of War // Viking Wars. Oslo: Norwegian archaeological society, 2021. V. 1. P. 43.

² Черная Л. В. Скандинавская женщина эпохи викингов // Вестник Томского Государственного Университета. Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет, 2005. № 288. С. 41.

³ The Vikings – Voyagers of Discovery and Plunder... . P. 24–25.

⁴ Jesch, Judith. Women in the Viking Age... . P. 41.

Зазначимо також, що однією з ключових соціальних функцій жінки була роль матері, що неодноразово підкреслюється як у сагових свідченнях, так і у законодавчих джерелах. Вона була пов'язана не лише з біологічним народженням дітей, а й з їхнім вихованням, соціалізацією та передачею культурних цінностей. Догляд за дітьми традиційно перебував у жіночій компетенції: саме мати відповідала за годування, навчання основам побуту, поведінковим нормам і родовим традиціям. У «Законах Гуталагу» зазначено, до прикладу, що «жінка повинна дбати про дитину на кожному бенкеті, нехай кладе його в колиску поруч із собою або нехай тримає у себе на колінах, або кладе її в ліжко і сама лягатиме поруч. Так має кожна жінка дбати про дитину 3 роки»¹.

У скандинавському суспільстві високо цінували не лише зовнішню вроду чи шляхетне походження жінки, а й інтелектуальні та моральні якості: вміння вести змістовну розмову, мудрість у прийнятті рішень, почуття власної гідності, рішучість і кмітливість. Вважалося, що саме такі риси майбутня мати неодмінно передаватиме своїм дітям², особливо синам, які нерідко виховувались лише матір'ю за тривалої відсутності батька, що йшов у далекі морські подорожі. Ці якості мали важливе соціальне значення, тому неодноразово наводяться у сагах при описі жіночих образів, які постають як розсудливі й впливові особистості³.

В умовах частої відсутності чоловіків через військові або торгові походи або ж через смерть останніх, жінка брала на себе всі функції управління маєтком та господарством. При чому управляти вона могла як одноосібно, прикладом чого слугують дружина Егіля Асгерд з «Саги про Егіля»⁴, Унн Мудра з «Саги про людей із Лососевої Долини»⁵, а також вдова Дроплауг з

¹ Гуталаг, XVIII, 1.

² Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 92.

³ Черная Л. В. Скандинавская женщина эпохи викингов // Вестник Томского Государственного Университета... . С. 42.

⁴ Сага об Эгиле, LIX.

⁵ Сага о людях из Лососей Долины, I–IV.

«Саги про синів Дроплауг»¹; так і разом зі старшими синами, підтвердження чого можна знайти у вже згаданій «Сазі про Егіля», де вдова лендрманна Гюда господарювала разом зі своїм сином Фрінгейром².

Відповідно до значної ролі у господарському житті, скандинавські жінки у період раннього Середньовіччя мали широкі майнові права. Вони могли незалежно володіти власністю, включаючи земельні наділи, а також успадковувати майно³: дочки були спадкоємцями батьків і матерів поряд із синами, мали право успадковувати майно братів та інших родичів. Це простежується у ранніх законодавчих актах. До прикладу, у «Законах Гуталагу» зазначено, що «якщо чоловік помре, не залишивши нащадків чоловічої статі, то нехай дочки ділять його спадщину»⁴. В іншій збірці законів, що має назву «Закони Вестегеталагу», у розділі «Про успадкування» теж зазначено, що «син є спадкоємцем батька, якщо немає сина, то це дочка. Якщо немає дочки, то це батько [батька]. Якщо немає батька, то це мати [батька]»⁵, отже в питаннях наслідування жінка мала право на рівні з чоловіком володіти рухомим та нерухомим майном.

Після одруження дівчина також зберігала право розпоряджатися своїм майном: могла його продавати, здавати, залишати у недоторканності⁶. Зокрема, у Гуталазі є відповідні пункти у статтях про розподіл спадщини: «Нехай жінка [вдова] візьме стільки з садиби, скільки вона привезла туди, якщо це було записано в перший рік»⁷, або ж «спадщину жінки успадковує дочка чи діти дочки. Якщо таких немає, то успадковує сестра чи діти сестри»⁸.

Про особливий статус жінки свідчить інститут скандинавського наложництва. Як повідомляє Адам Бременський, «Свеони не знають міри

¹ Saga о сыновьях Дроплауг, II.

² Saga об Эгиле, LXIV.

³ Byock, Jesse L. Viking Age Iceland... . P. 196.

⁴ Гуталаг, XX.

⁵ Вестгёталаг, Глава о наследовании, I.

⁶ Черная Л. В. Скандинавская женщина эпохи викингов // Вестник Томского Государственного Университета... . С. 42.

⁷ Гуталаг, XX, 4.

⁸ Там само, 10.

лише у зв'язках із жінками. Кожен із них відповідно до своїх можливостей одночасно має двох, трьох або більше жінок; багатії і знатні люди тримають їх без числа»¹. Про наложниць згадує і Сноррі Стурлусон у «Молодшій Едді»². І дійсно у Скандинавії заможний чоловік часто мав одночасно кілька жінок, з якими не був пов'язаний шлюбними відносинами.

Соціальний статус наложниці зазвичай був нижчим за статус чоловіка, з яким вона перебувала у зв'язку. Її становище регулювалося особливим договором, що надавав певні юридичні гарантії та визначав обов'язки сторін³. Відтак, становище жінки, яка стала наложницею впливового та багатого чоловіка, могло підвищуватися як усередині сім'ї, так і в оточенні. Діти, народжені у подібних позашлюбних союзах, визнавалися спадкоємцями поряд із законними дітьми та мали право успадковувати майно батьків⁴. З огляду на цю перспективу, як стверджувала дослідниця Й. Фрідріксдоттір, стати наложницею для жінки у Скандинавії було досить вигідно з соціально-економічної точки зору⁵.

Говорячи про особливості правового становища жінки, згідно з раннім законодавством, у повсякденному житті її охороняло широке правове поле. Так, закони суворо захищали життя та честь представниць жіночої статі: її вбивство кваліфікувалося як лиходійство, тобто те, що не підлягало матеріальному відшкодуванню, а каралося «оголошенням поза законом» та позбавленням усіх прав⁶. Значні штрафи накладалися і за тілесні ушкодження, образу чи посягання на гідність – навіть якщо порушником виступав чоловік самої постраждалої⁷. В Гуталазі була і окрема стаття закону щодо «торкання жінки», зокрема за штовхання, хватання за зап'ястя чи зривання елементів

¹ Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 21.

² Мова ремесла скальдів, Молодша Едда, 84.

³ Байок, Джесси. Наложницы и дочери в Исландии XIII века: Вальгерд Йонсдоттир и Сольвейг, Вигдис Гисльдоттир и Турид // Другие средние века. К 75-летию А. Я. Гуревича. Москва, Санкт-Петербург: Университетская книга, 1999. С. 36–37.

⁴ Gulathing, 104.

⁵ Friðriksdóttir, Johanna Katrin. Valkyrie: The Women of the Viking World... . P. 95.

⁶ Вестгёталаг, Преступления, не искупаемые штрафом, VI.

⁷ Там само, Глава закона о побоях, IV.

одягу передбачалася сплата вергельду¹. Подібні положення містять і «Закони Гулатинга», де за удар жінки кривдник зобов'язаний був виплатити компенсацію в розмірі п'ятнадцяти марок².

Існують також інші писемні джерела, що підтверджують високий ступінь правового захисту жінок у скандинавському світі. Одне з них належить Адаму Бременському: «Якщо ж хтось зізнається з чужою дружиною, або силою візьме дівчину, або пограбує чийсь добро, або здійснить беззаконня, він карається смертною карою»³. Це демонструє, що будь-яке посягання на жінку – у формі зґвалтування або подружньої зради – прирівнювалося до тяжкого злочину нарівні з крадіжкою чи розбоєм. Смертна кара як форма покарання вказує на те, наскільки серйозно суспільство ставилося до порушення особистих прав та недоторканності, зокрема й щодо представниць жіночої статі.

Однак, варто відзначити, що у випадках, коли злочин скоювала сама жінка, вона у більшості випадків не несла повної відповідальності за свої вчинки. Згідно з положеннями Вестгеталагу, наприклад, за вбивство чоловіка відповідальність покладалася на її найближчого родича чоловічої статі⁴. Джерела демонструють, що представниці жіночої половини населення часто передавали повноваження на захист своїх інтересів чоловікам, пов'язаним з ними кровними чи шлюбними узами. Як стверджував В. Міллер, у таких ситуаціях вони не виступали самотійними суб'єктами права, а їхній правовий та майновий статус, так само як і безпека, значною мірою залежали від чоловіків⁵.

У скандинавських законах мали місце і правові обмеження жіноцтва. Зокрема, їм не дозволялося самотійно виступати у судових процесах та брати участь у тингах. Хоча існували виключення. Наприклад, у регіональних

¹ Гуталаг, XXIII.

² Gulathing, 190.

³ Адам Бременский, Деяния архиепископов Гамбургской церкви, IV, 21.

⁴ Вестгёталаг, О человекоубийстве, V, 2.

⁵ Miller, William. Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society in Saga Iceland... . P. 212.

законах Норвегії стверджувалося, що вільна жінка могла брати участь у зборах від імені свого чоловіка лише у трьох випадках: у разі його хвороби чи тривалої відсутності, після смерті (як вдова), або ж за відсутності близьких родичів чоловічої статі¹. Втім, попри формальну відстороненість від політичної участі, літературні джерела – зокрема саги – демонструють непряму роль жінок в ухваленні суспільно значущих рішень. Так, вони нерідко могли підштовхувати своїх чоловіків до прийняття рішень, пов'язаних із питаннями честі, ворожнечі чи навіть кровної помсти², що становила архаїчну традицію давніх суспільств, в тому числі і скандинавського. Натомість правові свідчення стверджують, що офіційна практика помсти була заборонена, тож у цьому питанні законодавчі норми та їх практичне виконання, яке описують саги, суттєво відрізнялося³.

Говорячи про соціальний статус – один з найважливіших факторів, під впливом якого могли домінувати різні гендерні моделі, – скандинавська жінка початково мала статус свого батька, а згодом – чоловіка, з яким уклала шлюб⁴. Це пояснює, чому в сагах нерідко трапляються сюжети, де героїня відмовляється вступати у шлюб із чоловіком, чиє соціальне становище нижче ніж її власне (до прикладу, Сігрід Горда⁵ чи Торгерд, дочка Егіля⁶). Така мотивація персонажів відображає реальні уявлення про важливість збереження або навіть підвищення статусу через шлюб, а також демонструє, що жінки, особливо зі знатного середовища, усвідомлювали власну соціальну цінність і могли виявляти волю у вирішенні доленосних питань.

Жіночі поховання відіграють помітну роль у демонстрації їх соціального положення у цей період. Заможних жінок, наприклад, ховали не менш пишно,

¹ Никольский С. Л. О характере участия женщин в кровной мести (Скандинавия и Древняя Русь) // Древнейшие государства Восточной Европы: Восточная и Северная Европа в средневековье / Под ред. Г. В. Глазырина. Москва: Восточная литература, 2001. С. 165–166.

² Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age... . Р. 139.

³ Головки Б. Г. Джерела права Норвегії X–XII ст. // Вісник Харківського національного університету... . С. 68.

⁴ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 213.

⁵ Сага об Олаве сыне Трюггви, XLIII.

⁶ Сага о людях из Лососьей Долины, XXIII.

ніж чоловіків. Так, Брюнхільд – кохана героя Сігурда і героїня однієї з пісень Старшої Едди – велить спалити її поряд з коханим з усіма почестями і багатствами:

*«Оздобить чертог
килимами й щитами,
вбрання покладіть
і вбитих рабів;
спаліть мене поруч
із гунським героєм.*

*<...> служок моїх
вирядіть гідно:
двох в головах
і яструбів двох;
все тоді зроблено
буде як треба»¹.*

Пишність обряду під час поховання жінки знаходить підтвердження і у археологічних дослідженнях. При розкопках кургану в Осенберзі було виявлено багате поховання королеви невеликої області, яка, ймовірно, належала Асі, бабусі об'єднувача Норвегії Харальда Прекрасноволосого². Великий курган спорудив своїй дружині Тюре і данський конунг Горм Старий, в якому пізніше поховали його самого³. У менш заможних жіночих похованнях часто можна виявити предмети, призначені для прядіння, ткацтва та шиття, рідше – кухонне начиння та знаряддя, пов'язані із заняттям сільським господарством⁴.

¹ Коротка пісня про Сігурда, Старша Едда, 66–67 (пер. з давньоісландськ. В. Кривоніс).

² Наведено за: Черная Л. В. Скандинавская женщина эпохи викингов // Вестник Томского Государственного Университета... . С. 43.

³ Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги... . С. 147–148.

⁴ Мелин Я., Юханссон А. В., Хеденборг С. История Швеции... . С. 40.

Про високе положення жіноцтва свідчать також пам'ятні рунічні стели, які встановлювали на честь померлих. Ці монументи демонструють не лише шанобливе ставлення до жінок, а й демонструють їхню активну участь у вшануванні пам'яті близьких. У написах зазначається, що ініціаторами встановлення могли бути скорботні дружини або дочки, які замовляли стели на згадку про загиблого батька, чоловіка або сина¹. Водночас існують рунічні камені, встановлені на честь самих жінок. Один із таких написів, присвячений дружині на ім'я Одіндиса, засвідчує: «Ніколи не прийде в Хассмюру краща дружина, щоб піклуватися про господарство» (див. рис. 18), що вказує на визнання її доброчесності, авторитету та значення в родинному житті.

Є поодинокі рунічні камені, встановлені жінками на згадку про самих себе. Так, велику увагу привертає рунічний камінь з Упланда, на якому зазначено: «Інгірунн, дочка Хьорда, вирізала ці руни на згадку про себе. Вона збирається поїхати на схід і далі в Єрусалим. Фот вирізав руни»². Текст цікавий тим, що зроблений за життя жінки на ім'я Інгірунн, яка, виходячи з напису, була незаміжньою або ж овдовілою, оскільки вказаний її батько, а не чоловік³.

Починаючи з останніх десятиліть VIII ст., Північна Європа зазнала глибоких економічних та соціально-політичних трансформацій. Вплив морської експансії вікінгів, поширення технологічних досягнень, а також активне переміщення товарів поруч із новими ідеями та культурними цінностями, зумовили істотні зрушення і у системі гендерних відносин⁴. Соціально-правовий статус жінки в цей час підвищується, а сфера її діяльності та впливу – помітно розширюється. Вона вже не обмежувалася виключно родинними чи господарськими обов'язками, а дедалі активніше долучається до різних сфер суспільного життя: жінки переселялися до нових торгових

¹ Simpson, Jacqueline. *Everyday life in the Viking age...* . P. 139.

² Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи... . С. 333.

³ Курзенкова А. Жінка в скандинавській рунічній монументально-меморіальній традиції // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки: історичні науки / Гол. ред. С. В. Гаврилюк. Луцьк: СЛУ, 2013. Вип. 12 (261). С. 96.

⁴ Athanasiou, Tara. *Private Women and Public Men? A Critique of the Gendered Dichotomy of the Viking Age* // *Northern Studies*. 2020. Vol. 51. P. 34–35.

центрів, очолювали домогосподарства, а в окремих випадках брали участь у воєнних походах і морських експедиціях разом із чоловіками.

Особливої уваги заслуговує феномен жінок-воїтельок, який набуває помітності саме в цей період. Джерела свідчать про те, що деякі представниці жіночої статі не лише супроводжували своїх родичів під час морських плавань і воєнних кампаній, а й брали безпосередню участь у збройних зіткненнях¹. Відображенням цієї ролі стало формування образу валькірій у скандинавській міфології – войовничих дів, помічниць верховного бога Одіна, що виступали уособленням бойової звитяги та служили провідницями душ загинувших воїнів до Вальгалли. Термін «валькірії» – «ті, що обирають мертвих» – прямо вказує на їхню функцію визначати долю учасників битви. Основними рисами цього образу, як і багатьох жіночих персонажів скандинавського епосу, були незалежність, внутрішня сила та рішучість².

Окрім міфологічних уявлень, про існування жінок-воїтельок свідчать і археологічні знахідки. Одним із найвідоміших прикладів є, зокрема, відкрите наприкінці XIX ст. багате жіноче поховання в м. Бірка (Швеція), яке датується епохою вікінгів³ і може бути свідченнями не лише високого соціального статусу похованої, а й її можливої причетності до військової діяльності. Серед похоронного інвентаря у могилі виявлено прикрашений оздобленням одяг, а також незвичні для традиційного жіночого поховання речі: зброю (див. рис. 19 і 20), гральну дошку, сумку з ігровими фігурками (див. рис. 21)⁴. Через відсутність у похованні типових для повсякденного вжитку предметів, зокрема сільськогосподарських знарядь, а також наявність широкого арсеналу озброєння (що є винятковим, адже зазвичай при розкопках знаходять не більше однієї одиниці зброї) довгий час його інтерпретували як могилу дуже

¹ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 215.

² Friðriksdóttir, Johanna Katrin. Valkyrie: The Women of the Viking World... . P. 8.

³ Price N. Viking warrior women? Reassessing Birka chamber grave Bj.581 // *Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. V. 93 № 367. P. 182.

⁴ Там само, P. 184.

заможного воїна-чоловіка. Однак, новітні дослідження однозначно підтвердили, що скелет належить саме жінці.

Іншими прикладами досліджених жіночих поховань, де було виявлено озброєння, є, зокрема, поховання на місці Аунволль (Норвегія), у якому поряд із гребінцем, серпом, ножицями, точильним каменем, гральними фішками було знайдено меч, наконечник списа та численні фрагменти залізних виробів¹. Ще один показовий приклад – багата могила з Норре Хьолен (Норвегія), де серед інвентаря присутні меч, бойова сокира, спис, щит, набір наконечників стріл, точильний камінь, металеве знаряддя, і навіть кінь, похований біля ніг покійної². Ці знахідки свідчать про можливу участь окремих жінок у військовій сфері або, щонайменше, про символічне наділення їх військовими атрибутами як елементами статусу.

З-поміж епіграфічних джерел про жінок-воїтельок свідчать, зокрема, мініатюрні антропоморфні фігурки з металу, виявлені на різних територіях Скандинавії та суміжних регіонів. Ці зображення, зазвичай розміром до 10 см, репрезентують озброєних жінок – про їхню ідентичність свідчать деталі зовнішності, такі як довгі сукні та складні зачіски, характерні саме для жіночої статті³. Всі фігурки мають щити, часто прикрашені орнаментами, а також меч або спис. Наприклад, фігура з Гарбю (Данія) змальовує жінку з мечем, щитом і зав'язаним на потилиці волоссям (див. рис. 22).

Попри те, що археологічні джерела дозволяють припустити можливу участь жінок у військовій діяльності, низка дослідників ставиться до цієї гіпотези з обережністю. Зокрема, Дж. Джеш у своїй праці «Жінки в епоху вікінгів» (1991) наполягає на тому, що, попри популярність образів валькірій у скандинавській літературі і знахідки поодиноких поховань жінок-воїтельок,

¹ Gardela, Leszek. Shield-maidens and Norse Amazons Reconsidered Women and Weapons in Viking Age Burials in Norway // Viking Wars. Oslo: Norwegian archaeological society, 2021. V. 1. P. 149.

² Там само, P. 149–152.

³ Gardela, Leszek. Women and weapons in the Viking world: Amazons of the North. Oxford: Oxbow Books, 2021. P. 117.

фактичні докази їх реальної участі у бойових діях є недостатніми¹. Подібну точку зору поділяє і Дж. Йоханс, яка, хоча й визнає, що літературні образи войовничих жінок дійсно беруть свій початок у соціальних реаліях, підкреслює, що ці наративи були створені переважно для чоловічої аудиторії та не відображають реальної традиції жіночого воїнства². Дослідниця відзначає наявність жорстких гендерних меж у суспільстві того часу, де жінки, хоча й мали певні права – наприклад, могли торгувати чи ініціювати розлучення, – переважно виконували ролі, пов’язані з домогосподарством. До того ж сагові свідчення демонструють негативне ставлення у суспільстві до жінок-воїтельок³.

На противагу твердженням про виключно літературний характер образів жінок-воїнів у скандинавській традиції, дослідниця Ф. Петерсен висловила припущення, що подібні мотиви виконували не лише розважальну функцію, а й виступати джерелом натхнення для жінок доби вікінгів. За її словами, схожість описів «щитоносиць» і повторюваність сюжетів дозволяють припустити, що вони відображали не лише ідеалізоване уявлення, а й потенційно наслідувані моделі поведінки⁴. Підсумовуючи, жінки-воїни у скандинавському суспільстві, ймовірно, не були нормою, але наведені писемні й археологічні свідчення дозволяють припустити, що такі випадки все ж були.

З початком християнізації Півночі на межі X–XI ст. становище жінок у скандинавському світі зазнало відчутних змін. У християнську епоху порівняно із попереднім періодом вплив жінок у суспільстві значною мірою зменшився⁵. Нова релігія закріплювала патріархальні моделі поведінки та акцентувала на покірності, скромності й винятковій ролі жінки як дружини та матері.

¹ Jesch, Judith. *Women in the Viking Age...* . P. 179–182.

² Jochens, Jenny. *Old Norse images of women*. Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1996. P. 88–89.

³ Там само, P. 102–107.

⁴ Petersen, Freyja. *Women and Gender in Viking militaries* // *Historia Nova*. Durham: The Duke University, 2021. Vol. III. P. 55.

⁵ Steffensen, Jon. *Aspects of life in Iceland in the Heathen period* // *Saga-book*. London: University College London, 1969. Vol. 17. P. 182–183.

Окресливши основні риси соціально-економічного й правового становища скандинавської жінки, можна зробити висновки, що у V–XI ст. у цьому регіоні жінки володіли великим ступенем автономії та мали права, які варто визначити як прогресивні для свого часу. Скандинавські жінки могли спадкувати майно, володіти землею, брати участь в управлінні господарством, очолювати його. Права жіноцтва регламентувалися нормами, визначеними в ранніх правових збірках, і у випадку замаху на життя або честь жінки вона була захищена законом. Але водночас варто зауважити, що існувала і певна обмеженість у деяких правових аспектах: вона не могла брати участь у судових процесах чи виступати на тингу. Соціальний статус представниць жіночої статі обумовлювався положенням її батька, а пізніше – чоловіка, що давало змогу як підвищити його, так і понизити. Окрім цього, жінки не лише виконували функції матері чи господарки, але і могли брати участь у морських походах, воюючи нарівні з чоловіками, свідченням чого слугують міфологічні сюжети, епічна традиція та археологічні знахідки. Скандинавський світ, таким чином, вирізняється вищим статусом та роллю жінки у багатьох сферах життя.

3.3. Шлюб і сімейні відносини

Укладення шлюбу у скандинавів було надзвичайно важливою подією, що засвідчувала акт остаточного дорослішання парубків і дівчат та їх перехід до нового етапу життя. Одружившись, чоловік отримував право негайно відділитися з батьківської сім'ї, завести власне господарство і стати повним головою власної родини, тобто реалізувати як домогосподар. Тим самим він переходив на більш високий суспільний щабель і остаточно включався до соціального кола свого роду і до його суспільної страти¹. Для жінок же шлюб означав перехід від дівочтва до статусу повноправної господині дому, з усіма обов'язками, що випливали з нової ролі. Вона, залишаючи батьківський дім,

¹ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 217.

переходила під захист свого чоловіка, який відтоді ставав її правовим і соціальним представником на рівні общини¹.

Відповідно, особливості передвесільних звичаїв, власне шлюбна церемонія, а також подальше родинне життя у скандинавському ранньосередньовічному суспільстві були одними із найбільш репрезентативних та колоритних елементів культури, що поєднували побутові, ритуальні, соціальні й символічні виміри. Сімейні відносини, у такий спосіб, постають центральним елементом скандинавської повсякденності, навколо якого вибудовувалися норми поведінки та формувалися уявлення про статус і обов'язки.

Середній вік укладання шлюбу у чоловіків і жінок був різним. Чоловік, проводячи багато часу в походах або займаючись вирішенням інших справ за межами будинку, міг досить довго залишатися неодруженим, реалізуючись як воїн або дружинник вождя. Воїни у скандинавському суспільстві зазвичай не одружувались до тих пір, поки не досягали піку своєї фізичної сили і не продемонстрували її на полі бою². Середній вік варіювався від 25 до 30 років³.

Становище жінки було складнішим: якщо дівчина довгий час не вступала у шлюб, то була приречена на жалюгідну роль приживалки чи робітниці у будинку батька, брата або інших родичів⁴. Створення власної сім'ї було для неї життєво необхідним як єдиний гідний спосіб зайняти у суспільстві солідне становище дорослої господині та матері, забезпечити собі економічну безпеку і стійкий соціальний статус⁵. А. М. Стрінгольм вказував, що попри наявність у джерелах окремих свідчень про ранні шлюби жінок, зокрема в підлітковому віці, переважна більшість союзів укладалася після

¹ Miller, William. Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society in Saga Iceland... . P. 212.

² Тодд, Малькольм. Варвары. Древние германцы... . С. 43.

³ Стрингольм, Андерс Магнус. Походы викингов... . С. 561.

⁴ Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 217–218.

⁵ Friðriksdóttir, Johanna Katrin. Valkyrie: The Women of the Viking World... . P. 97.

досягнення 20-річного віку¹. Натомість А. А. Сванідзе визначала середній вік одруження жінок як 16–20 років².

Укладення шлюбів, як правило, відбувалося між представниками родин, що перебували приблизно на однаковому рівні соціального та майнового становища, на чому наголошується і в сагах: «він рівня нареченій, тому можна видати її за нього»³. Водночас джерела свідчать і про окремі винятки з цього правила: траплялися як шлюби, що сприяли підвищенню соціального статусу одного з молодят, так і випадки, коли союз розглядався як нерівний⁴. У деяких випадках соціальна нерівність між сторонами могла бути взаємно врівноважена: наприклад, шляхом союзу між представником давнього, але збіднілого роду та представником заможнішої, хоча й менш знатної родини⁵.

Відповідно до народних традицій та норм звичаєвого сімейного права, процес підготовки до укладання шлюбної угоди мав достатньо розвинену структуру. Шлюб не розглядався як виключно приватна справа двох осіб, а радше як важливий соціально-правовий акт, що регулював взаємини між двома родами⁶. Підготовчий етап передбачав низку послідовних дій, серед яких ключовими були: сватання – ініціативна зустріч родичів потенційного нареченого з родиною нареченої з метою обговорення умов майбутнього союзу; одарювання нареченої – надання дарів з боку жениха або його родини як матеріальне підтвердження серйозності намірів; а також заручини – юридично значущий обряд, що засвідчував укладення домовленості між родинами й передував безпосередньому шлюбу.

Провідна роль під час сватання належала старійшинам родів, що було обумовлено установленою традицією. Зазвичай, наречену підбирали батьки або ж родичі чоловіка, після чого він з найближчими родичами їхав до її

¹ Стриннгольм, Андерс Магнус. Походи викингів... . С. 560–561.

² Сванідзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 223.

³ Сага о Ньяле, XXXIV.

⁴ Вестгёталаг, Глава о браке, IV.

⁵ Сванідзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы... . С. 219.

⁶ Byock, Jesse L. Viking Age Iceland... . P. 320.

родини, де вони укладали угоду із батьком (або опікуном) нареченої¹. У «Законах Вестегеталагу» зазначено: «Якщо син бонда хоче просити про дружину для себе, він повинен знайти найближчого родича та висунути своє прохання. Він повинен зібрати спеціальне зібрання-заручини. На ньому він має обіцяти майно, а саме землю, якщо є земля, і все те, що хоче дати. Три марки мають бути законним "дружнім даром". Як тільки відбулося заручення і руки були з'єднані, тоді всі вступні дари придбані»².

Спираючись на джерело, можна зазначити, що під час обряду заручин відбувалось і обговорення матеріальної сторони укладення шлюбу. У суспільстві скандинавів союз між чоловіком та жінкою був справжньою угодою двох сторін: дар, який обіцявся нареченим під час заручення, а під час укладання шлюбу віддавався опікуну жінки (батькові, братові, іншому ближньому родичу чоловічої статі) відіграв роль обряду «викупу нареченої»; натомість після проведення весілля дружина отримувала посаг від власних батьків, яким могла розпоряджатися самостійно³.

Як зауважувала дослідниця Н. В. Будур, шлюб, укладений без попередніх заручин, розглядався у суспільстві як поспішний і вважався незаконним⁴. Згідно з нормами звичаєвого права, лише та жінка, яка була видана заміж за згодою батька та близьких родичів, у межах офіційної домовленості, що супроводжувалася обрядом «викупу нареченої», визнавалася легітимною дружиною, а її діти – законними спадкоємцями. Натомість жінка, яка вийшла заміж без дотримання традиційного обряду або ж стала жертвою викрадення, не вважалася повноправною дружиною з правової точки зору. Імовірно, саме з цієї причини на законодавчому рівні практика викрадення наречених кваліфікувалася як особливо тяжке

¹ Gulathing, 51.

² Вестгёталаг, Глава о браке, II.

³ Буайе, Режи. Викинги: История и цивилизация... . С. 243.

⁴ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 98.

порушення суспільного порядку й каралася «оголошенням поза законом», тобто позбавленням злочинця всіх прав без можливості сплати штрафу¹.

Важливо зазначити, що вимога дотримання згаданих ритуальних і правових процедур зберігалася навіть у випадках, коли жінка вступала в шлюб повторно. Хоча у цьому разі згода батька вже не була обов'язковою умовою, всі інші елементи обрядового дійства (сватання, передання посагу, укладення угоди) мали зберігатись. Показовим є епізод із «Саги про Людей із Лососевої Долини», де описується сватання до вдови Торгерд. Коли до неї посватався Херьольв, жінка, уже маючи досвід попереднього шлюбу, мала право самотійно дати відповідь, однак, згідно з текстом, вона все ж звернулася за порадою до своїх родичів і, з їхнього схвалення, не відкинула пропозиції².

Після укладення публічного договору між родинами починалась підготовка до весілля, що включало урочистий переїзд нареченої у дім майбутнього чоловіка, колективне частування, здійснення численних ритуалів, включно з жертвоприношеннями й бенкетом. На наступний ранок після весільної церемонії чоловік робив подарунок дружині, який мав назву «ранковий дар»³. Залежно від матеріального становища й щедрості нареченого дарунок міг мати різний вигляд та величину: від прикрас до земельного наділу⁴. З цього моменту наречена ставала офіційною дружиною і повноправною господинею, на знак чого їй передавалась зв'язка ключів від всіх будівель у новому обійсті⁵.

По закінченню весільних частувань чоловік і жінка розпочинали спільне господарювання. Формальне управління спільним майном покладалося на чоловіка, що узгоджувалося з його статусом голови домогосподарства й розпорядником земельних ресурсів. Водночас скандинавські правові кодекси містили статті, які обмежували право чоловіка щодо розпорядження майном

¹ Gulathing, 32.

² Saga о людях из Лососьей Долины, VII.

³ Gulathing, 51.

⁴ Сванидзе А. А. Викинг – люди саги: жизнь и нравы... . С. 230.

⁵ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... . С. 101–102.

дружини: будь-які дії, пов'язані з її особистою власністю – насамперед посагом або спадковим майном, – вимагали прямої згоди з її боку¹.

Чоловік також вважався головним захисником своєї родини, представляв її інтереси на судових засіданнях чи народних зборах. Жінка, своєю чергою, відповідала за внутрішній устрій дому, розподіл харчів, догляд за господарством і виховання дітей². Сагові джерела свідчать про те, що дружини також могли приймати важливі рішення у відсутність чоловіка. Подружнє життя, у такий спосіб, визначалося встановленням певних обов'язків з обох сторін, дотримання яких було ключовим елементом шлюбу. Порушення цих норм могло мати серйозні наслідки – як юридичні, так і репутаційні.

Розлучення було звичною практикою у дохристиянській Скандинавії. Воно не супроводжувалося соціальним осудом або приниженням, а сприймалося як прийнятна дія, якщо один із партнерів висловлював незадоволення шлюбом. Для ініціювання розлучення було необхідно публічно, у присутності свідків, проголосити про намір розірвати шлюб та викласти причину, що обґрунтовувала це рішення³. Хоча чіткий перелік допустимих підстав не був уніфікованим, джерела – зокрема саги та законодавчі збірники – фіксують кілька соціально схвалених мотивів.

Жінка, наприклад, мала право ініціювати розлучення у випадках подружньої зради, домашнього насильства, чи за наявності підстав вважати чоловіка негідним супутником⁴. Так, в одній з саг героїня Вігдіс розлучається зі своїм чоловіком Тордом Годді через те, що той відмовився надати допомогу її родичу⁵. Іншим прикладом слугує Гудрун, яка розірвала шлюб із Торвальдом, звинувативши його у носінні жіночого одягу⁶, що сприймалося

¹ Gulathing, 52.

² Буайе, Режи. Вікінги: История и цивилизация... . С. 243.

³ Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age... . P. 140.

⁴ Черная Л. В. Скандинавская женщина эпохи викингов // Вестник Томского Государственного Университета... . С. 42.

⁵ Сага о людях из Лососьей Долины, XVI.

⁶ Там само, XXXIV.

як ознака приниження чоловічої гідності. Відомості з арабських джерел демонструють, що скандинавські жінки мали значну свободу у шлюбних питаннях і могли розлучитися тоді, коли забажають¹. При цьому після розлучення колишня дружина повертала посаг або свою частку у спільному майні, а також могла повторно одружуватись².

Традиційна скандинавська сім'я, що функціонувала переважно на засадах патрилінійності, являла собою велику групу людей, споріднених кровними або шлюбними узами. У межах такої родової структури домінувало глибоко вкорінене почуття взаємного обов'язку та солідарності між її членами³. Будь-яка образа, завдана одному представникові роду, автоматично сприймалася як посягання на гідність усієї родини, що, зі свого боку, вимагало відповіді у формі помсти. Аналогічно, вчинений одним із членів злочин чи серйозне правопорушення накладав відбиток на весь його рід, спричиняючи колективну відповідальність. У суспільстві, де честь роду була вищою цінністю, кожен член родини мав був зобов'язаний активно захищати й підтримувати її репутацію.

Основною метою шлюбного союзу у скандинавському суспільстві раннього Середньовіччя вважалося народження законних спадкоємців, що забезпечувало безперервне продовження роду. Відтак, виховання та догляд за дітьми становили невід'ємну складову подружнього життя і були ключовим елементом сімейних відносин. У межах родини цей процес мав не лише практичне значення, пов'язане з підготовкою дитини до дорослого життя, а й виразне символічне навантаження: через виховання забезпечувалася тяглість традицій, цінностей та уявлень про честь, гідність та обов'язок перед родом і громадою.

Після народження дитини одним із перших і необхідних ритуалів було представлення її батькові, який мав формально визнати своє батьківство і

¹ Наведено за Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги... . С. 136–137.

² Gulathing, 51.

³ Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age... . P. 138.

надати їй ім'я¹. Цей акт мав важливе правове та соціальне значення, оскільки лише визнана батьком дитина набувала статусу законного нащадка та спадкоємця. Недарма у сагах ідентифікація особи часто здійснюється через вказівку на її батька, що було звичною формою визначення соціального походження людини (до прикладу, «Олав, син Трюггві»², «Харальд, син Хальвдана»³, «Торольв, син Квельдульва»⁴ тощо).

Відповідальність за виховання дітей розподілялася між подружжям, однак у межах чіткого гендерного поділу функцій. Батько, як правило, займався морально-правовою та соціально-політичною підготовкою сина – він навчав його основ воєнної справи, участі у зібраннях громади, вирішення суперечок, а також дотримання норм честі. Мати ж брала на себе турботу про раннє виховання дитини, формування її побутових навичок і моральних засад. Дівчат, своєю чергою, матері навчали ведення домашнього господарства, прядіння, ткацтва, кулінарії, лікування, а також правил поведінки, готуючи їх до майбутньої ролі дружини⁵.

Таким чином, інститут шлюбу і родини у скандинавському суспільстві займав провідне місце у суспільних відносинах. Шлюб розглядався насамперед як договір між родинами, що мав на меті не лише поєднання двох осіб, а передусім – зміцнення міжродових союзів, збереження соціального статусу й забезпечення спадковості. Формування подружніх зв'язків супроводжувалося чітко усталеними етапами – сватанням, одарюванням, заручинами, власне весільною церемонією, передачею посагу – що засвідчували публічність і правову силу домовленостей. У рамках родини, організованої переважно за патрілінійним принципом, функціонувала чітка ієрархія обов'язків та прав. Чоловік був головою домогосподарства і управителем спільного майна, а жінка відповідала за родинний затишок та

¹ Simpson, Jacqueline. *Everyday life in the Viking age...* . P. 142.

² Сага об Олаве сыне Трюггви, V.

³ Сага об Эгиле, II.

⁴ Там само, VI.

⁵ Стриннгольм, Андерс Магнус. *Походы викингов...* . С. 576.

сімейний добробут. Особливе місце у структурі родинних відносин відводилось вихованню дітей, що розглядалося як важливий обов'язок батьків, у процесі виконання якою здійснювалося передання ключових практичних навичок, моральних та правових уявлень, відповідно до гендерних ролей.

Аналіз гендерних відносин і сімейного життя у скандинавському суспільстві раннього Середньовіччя дозволяє зробити висновок, що соціальні ролі чоловіка й жінки були чітко визначені, проте не обмежувались вузькими функціональними межами. Образ чоловіка був тісно пов'язаний зі ідеалами воїна, господаря та представника роду. Чоловік мав не лише право на спадок, володіння землею та участь у народних зборах (тингах), а й обов'язок захищати родину, мстити за образу, підтримувати економічну стабільність господарства. Його соціальна репутація будувалася на дотриманні норм честі, виконанні громадянських обов'язків та прояві сили – як фізичної, так і моральної.

Соціальне та правове становище жінки у скандинавському ранньосередньовічному соціумі було доволі вагомим. Вільні жінки перебували під правовим захистом: їхнє вбивство, образа або завдання фізичної шкоди суворо каралися згідно з нормами звичаєвого права і наративними джерелами. У межах домогосподарства жінка виступала не лише дружиною чи матір'ю, але й повноправною господинею, відповідальною за організацію побуту та виховання дітей. Окрім того, жіноцтво в Скандинавії мало можливість володіти, успадковувати й передавати майно, а також – у визначених випадках – представляти свої інтереси в суді. Окремі джерела свідчать також про військову діяльність жінок та їх участь у міжродових конфліктах. Отже, у сфері гендерних відносин повсякденна практика скандинавського суспільства часом суперечила деяким правовим моделям, установленням у інших областях Європи.

Інститут шлюбу у скандинавів мав не лише приватне, а й виразне суспільне значення, оскільки розглядався як правовий союз між родами, а не

винятково як індивідуальний вибір. Питання, пов'язані з віком вступу в шлюб, посагом дружини і спадкуванням, умовами розлучення регулювалися нормами звичаєвого права. Після низки важливих обрядових дій і весілля чоловік набував статусу голови новоутвореної родини, тоді як жінка, переходячи з-під опіки батька під захист чоловіка, ставала повноправною домогосподинею, відповідальною за внутрішнє облаштування господарства. Такий розподіл ролей відображав принцип взаємодоповнюваності гендерних функцій у межах соціальної моделі.

Процес виховання дітей формувався відповідно до традиційних уявлень про стать, забезпечуючи відтворення усталених норм і моделей поведінки для кожного з учасників суспільного життя. Родина в уявленні скандинавів поставала спільнотою, що об'єднувала декілька поколінь кровних і шлюбних родичів у цілісну соціальну одиницю. У межах такої структури переважали принципи колективної відповідальності, підтримки та взаємного захисту: честь одного члена автоматично переносилася на всю родину, рівно як і відповідальність за його дії. Родинне життя базувалося на традиційному розподілі обов'язків і чітких нормах поведінки, що визначало особливості суспільних відносин скандинавського суспільства у період раннього Середньовіччя.

ВИСНОВКИ

Початок доби Середньовіччя характеризувався якісними змінами всередині скандинавського суспільства, зокрема розкладанням родових відносин, формуванням соціальних страт, утвердженням політичних інститутів та зрештою зародженням в його надрах феодалізму. На ці процеси безпосередньо впливали відносна географічна ізоляція Скандинавії, установлені суспільні норми і традиції, а також активізація морських походів вікінгів у VIII–XI ст. на узбережжя Атлантичного океану і Середземного моря. Особливості суспільно-політичного розвитку та повсякденного життя скандинавів в цей період відображали їх світосприйняття та унікальні культурні особливості.

У ході дослідження, розглянувши на основі писемних, епіграфічних й археологічних джерел суспільний устрій скандинавів, окресливши особливості процесу становлення суспільних верств населення та політичної системи, розглянувши основні заняття населення, побут, щоденні практики та розвиток духовної культури упродовж раннього Середньовіччя, зосередивши увагу на взаємозв'язку міфологічних вірувань шведів, норвежців, данців та ісландців із їх соціально-політичним життям та традиціями, а також дослідивши ключові риси соціально-правового становища чоловіка і жінки Скандинавії, їх подружнього життя, можна дійти наступних висновків.

В ранньосередньовічному скандинавському суспільстві продовжував існувати родоплемінний лад на стадії розкладання і переходу до соціально-стратифікованого суспільства, у той час як у інших європейських спільнот вже тривало активне утвердження феодальних порядків. Суспільство рівних і вільних людей поступово починає розшаровуватися як за майновим, так і за соціальним принципом на три великі групи: бондів, знать і рабів. В цей час ще не можна говорити про остаточне формування суспільних верств, однак процес соціальної ієрархізації у скандинавів знаходить свої витoki саме в епосі раннього Середньовіччя.

Формування державності та політичної системи у північних народів втілювалися у складний тривалий процес, який відбувався протягом V–XI століть. Факторами, що посприяли складанню ранньофеодальних держав, виступають зміцнення королівської влади, формування інститутів державного управління та народного зібрання, завершення експансії вікінгів та поширення християнства на територію Скандинавії.

Основні заняття населення в епоху раннього Середньовіччя визначалися природно-кліматичними умовами Скандинавського півострова: морський або помірно-континентальний клімат, наявність гірських масивів, пасовищ, а також морських заток-фіордів, річок, озер, разом із малою кількістю придатних для оброки земель. Відповідно, у північному регіону були особливо розвинені скотарство, морські промисли, полювання, менш розвиненим залишалось землеробство. На часи вікінгської експансії припадає активний розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі, а також ремесл.

Велику роль у господарстві та будівництві на Півночі належала у середні віки деревині, що зумовлювалася наявністю великих лісових масивів. В подальшому це вплинуло на переважання у Скандинавії дерев'яних будівель і господарських споруд, сукупність яких утворювало окремий хутір. Поселення в цій місцевості розташовувались на значних відстанях один від одного і грали особливу організуючу роль в житті скандинавів. Своєю чергою, елементи побутової культури суспільства, зокрема вбрання і раціон харчування, за виключенням незначних трансформацій, спричинених епохою вікінгів, залишались незмінними упродовж раннього Середньовіччя. Загалом, скандинавська матеріальна культура слугувала не лише засобом задоволення побутових, практичних потреб, а й виявом сутності суспільного устрою цього народу, його глибоких вірувань, традицій та ідентичності.

Щоденні заняття на хуторі включали в себе різні види роботи, зокрема хатню роботу, рукоділля і ткацтво, ковальську й теслярську справу, різьблення по дереву та виготовлення металевих виробів. При цьому, беручи участь у

господарських справах свого поселення, скандинави вели дуже активне культурне життя: слухали поезії скальдів, танцювали, співали пісні та грали у настільні ігри.

Духовна культура північно-європейських народів була надзвичайно багатою. Унікальна рунічна писемність, епічні поеми, пісні «Старшої» та «Молодшої Едди», а також саги, які є яскравими зразками не тільки скандинавської, але і світової літератури, зберегли історичну пам'ять про культуру родового суспільства, його звичаї та традиційні вірування. Зображальне мистецтво становило не менш важливу частину духовної культури: у ньому відбилися уявлення стародавнього скандинавського суспільства про навколишній світ.

Великий вплив на суспільно-політичне і культурне життя скандинавських племен здійснила складна система міфологічних уявлень, в основі якої лежала віра у велику кількість богів і нерозривний зв'язок людини із природним середовищем. Релігійні вірування дуже міцно утвердилися в світосприйнятті та традиціях суспільства, у міфах та легендах скандинавського культурного простору відбився дух народу, їх цінності та прагнення. Основу уявлень складало світове дерево Ігдрасіль, яке об'єднувало дев'ять світів скандинавської космогонії. Пантеон богів, кожен із яких виступав уособленням певної природної сили чи якості, був представлений двома божественними родами – асами і ванами. Значне місце в повсякденному житті народів Півночі також посідали релігійні обряди, магічні ритуали та жертвоприношення.

Міфологічна система цінностей скандинавів глибоко проникала в усі сфери повсякденного життя, формуючи уявлення про зразкову поведінку, чесноти, соціальні ролі та обов'язки чоловіків і жінок. Ключові образи богів, що їх зберігала літературна традиція, уособлювали важливі морально-етичні якості і такі моделі поведінки, що слугували прикладом для наслідування їх в реальному житті. Віра у долю, зв'язок людини з природою, шанування культу

предків, існування поняття честі, гідності й героїзму, які мали проявляти як чоловіки, так і жінки, визначали норми соціальних взаємодій, правові механізми та значущі культурні особливості народу.

Соціально-правовий статус особи у скандинавському суспільстві тісно залежав від статі, місця у соціальній ієрархії та походження. Чоловіки, як правило, були активними учасниками суспільно-політичного життя громади, мали широкі майнові права й правові зобов'язання, брали участь у народних зборах і військових походах. Однак і жінки мали визначене правове становище: могли володіти рухомим та нерухомим майном, брати участь у спадкуванні, бути суб'єктами договорів, а в окремих випадках – ініціювати розірвання шлюбу. Це свідчить про відносну правову гнучкість скандинавської моделі у порівнянні з іншими системами тогочасної Європи.

Шлюб та родинні зв'язки виступали важливими колективними елементами повсякденного життя, регламентуючи відносини між родами. Створення сім'ї розглядалося як суспільно значущий процес, у якому укладання шлюбу забезпечувало не лише продовження роду, але й зміцнення соціальних та економічних союзів. Усередині родини панувала ієрархічна, але взаємозалежна структура: чоловік – як правовий та економічний представник, жінка – як господарка і матір спадкоємців. Родинна єдність, взаємна відповідальність та захист честі роду були ключовими принципами, що забезпечували стабільність у рамках скандинавського соціуму.

Таким чином, суспільно-політичний та культурний розвиток Скандинавії в епоху раннього Середньовіччя був досить багатограним і пов'язаним з багатьма факторами, як внутрішніми, так і зовнішніми, які впливали на повсякдення автохтонного населення. Проведене дослідження дозволило всебічно охарактеризувати особливості суспільних відносин і щоденного життя, виявити ключові чинники, що визначали соціальну динаміку, економічну активність, світогляд і повсякденну культуру північних народів у окреслений період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви // Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы / Ред. А. А. Сванидзе; пер. В. В. Рыбаков. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. С. 57–110.
2. Беовульф / Пер. О. О'Лір. Львів: Астролябія, 2014. 208 с.
3. Вестгёталаг // Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы / Ред. А. А. Сванидзе; пер. В. В. Рыбаков. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. С. 173–278.
4. Гуталаг // Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы / Ред. А. А. Сванидзе; пер. Г. Э. Александренкова. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. С. 113–172.
5. Иордан. О происхождении и деянии готы // Из ранней истории шведского народа и государства: первые описания и законы / Ред. А. А. Сванидзе; пер. Г. Э. Александренкова. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. С. 18–19.
6. Исландские саги / Пер. А. В. Циммерлинга. Москва: Языки русской культуры, 2000. 646 с.
7. Исландские саги / Пер. А. В. Циммерлинга. Москва: Языки славянской культуры, 2005. Т. 2. 608 с.
8. Исландские саги. Ирландский эпос. / Пер. М. И. Стеблин-Каменского. Москва: Художественная литература, 1973. 863 с.
9. Молодша Едда / Пер. В. Кривоніс. Київ: Видавництво Жупанського, 2024. 528 с.
10. Снорри Стурлусон. Круг земной / Отв. ред. М. И. Стеблин-Каменский. Москва: Наука, 1980. 687 с.
11. Старша Едда / Пер. В. Кривоніс. Київ: Видавництво Жупанського, 2022. 496 с.

12. Тацит Корнелий. Германия // Древние германцы / Сост. Б. Н. Граков, С. П. Моравский, А. И. Неусыхин. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. С. 55–110.
13. Anskar the Apostle of the North / Ed. by C. H. Robinson. London: The Society for the propagation of the gospel in foreign parts, 1921. 140 p.
14. Frostathing // The Earliest Norwegian Laws / Translated by L. M. Larson. New York: Columbia University Press, 1935. P. 211–405.
15. Gulathing // The Earliest Norwegian Laws / Translated by L. M. Larson. New York: Columbia University Press, 1935. P. 35–210.
16. Ibn Fadlan and the Land of Darkness. Arab Travellers in the Far North / Translated by L. Paul, S. Caroline. London: Penguin Books, 2012. 239 p.
17. The Chronicles of John Wallingford // The Church Historians of England / Translated by J. Stevenson. London: Seeleys, 1853. Vol. 2, part II. P. 521–564.
18. Андерссон, Ингвар. История Швеции / Под ред. Я. Я. Зутиса, пер. Н. А. Каринцева. Москва: Издательство иностранной литературы, 1951. 408 с.
19. Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Київ: Laugus, 2022. 212 с.
20. Андрощук Ф. О. Мечи викингов. Київ: Простір, 2013. 712 с.
21. Арбман, Хольгер. Викинги / Пер. Н. В. Ереминой. Санкт-Петербург: Евразия, 2006. 269 с.
22. Байок, Джесси. Наложницы и дочери в Исландии XIII века: Вальгерд Йонсдоттир и Сольвейг, Вигдис Гисльдоттир и Турид // Другие средние века. К 75-летию А. Я. Гуревича. Москва, Санкт-Петербург: Университетская книга, 1999. С. 36–42.
23. Блок, Марк. Феодалне суспільство / Пер. В. Шовкуна. Київ: Всесвіт, 2002. 528 с.
24. Буайе, Режи. Викинги: История и цивилизация / Пер. М. Ю. Некрасов. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 416 с.

25. Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века. Москва: Молодая гвардия, 2007. 463 с.
26. Вацеба Р. Скандинавсько-, фризько- та франко-слов'янська торгівля на теренах Полаб'я (VIII–IX ст.) // Записки Львівського медієвістичного клубу / Ред. Ю. Овсінський. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. С. 50–59.
27. Вейбуль, Йорген. Коротка історія Швеції / Пер. О. Буценка. Стокгольм: Шведський інститут, 1998. 163 с.
28. Висоцький А. А. Одінічне у «Сазі про синів Дроплауг» (стаття перша) // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія: Літературознавство. 2013. Вип. 4 (2). С. 36–44.
29. Войтович Л. В. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX – XXI століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Ред. М. Литвин. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. № 20. С. 142–188.
30. Всемирная история в 10 томах / Под ред. Н. А. Сидоровой. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 3. 896 с.
31. Головка Б. Г. Джерела права Норвегії X–XII ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2012. № 11. С. 66–69.
32. Головка Б. Г. Соціальна структура скандинавського суспільства у VIII–XI ст. // Форум права / Під ред. О. М. Музичук. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2015. № 1. С. 55–60.
33. Головка Б. Г. Формування скандинавської державності у VIII–XI століттях // Форум права / Під ред. О. В. Марцеляк. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2013. № 4. С. 64–68.

34. Горелов М. М. Датское и норманское завоевание Англии в XI веке. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. 176 с.
35. Грот П. Ранние формы политической организации в истории скандинавских стран в освещении шведской историографии // Ранние формы политических систем / Под ред. В. А. Попов. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2012. С. 181–235.
36. Губанов И. Б. Структура древнескандинавского общества по материалам родовых саг // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты. Санкт-Петербург: Наука, 1999. С. 40–48.
37. Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. 369 с.
38. Гуревич А. Я. Избранные труды. Норвежское общество. Серия: Письмена времени. Москва: Традиция, 2009. 470 с.
39. Гуревич А. Я. История и сага. Москва: Наука, 1972. 198 с.
40. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Искусство, 1984. 350 с.
41. Гуревич А. Я. К дискуссии о докапиталистических общественных формациях и уклад // История – нескончаемый спор: медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет / А. Я. Гуревич. Москва: РГГУ, 2005. С. 9–27.
42. Гуревич А. Я. Походы викингов. Москва: Наука, 1966. 182 с.
43. Гуревич А. Я. Средневековый героический эпос германских народов // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах / Пер. В. Тихомирова, А. Корсуна, Ю. Корнеева; примеч. О. Смирницкой, М. Стеблин-Каменского, А. Гуревича. Москва: Художественная литература, 1975. С. 5–26.
44. Гуревич Е. А. Руны, руническое письмо // Словарь средневековой культуры. Москва: Росспэн, 2003. С. 415–423.
45. Дейвіс, Норман. Європа: Історія / Пер. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.

46. Дэвидсон Х. Э. Древние скандинавы. Сыны северных богов / Пер. А. Б. Давыдова. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008. 186 с.
47. Дюмезиль, Жорж. Верховные боги индоевропейцев. Москва: Наука, 1986. 234 с.
48. Закс В. А. Правовые обычаи и представления в Северо-Западной Норвегии XII–XIII вв. // Скандинавский сборник XX / Ред. А. Нугис. Таллин: Ээсти раамат, 1975. № 20. С. 37–47.
49. Закс В. А. «Эдда» Снорри Стурлусона и социальная действительность раннесредневековой Скандинавии // Скандинавский сборник XXV. 1980. С. 7–18.
50. Зубашевський Н. П. Руські погости та скандинавські хусабу у контексті еволюційних змін ранньодержавних інститутів полюддя та вейцли // Княжа доба: історія і культура / Ред. Л. В. Войтович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. № 3. С. 60–71.
51. История Норвегии / Отв. ред. А. С. Кан. Москва: Наука, 1980. 722 с.
52. История Швеции / Под ред. А. С. Кан. Москва: Наука, 1974. 719 с.
53. Кан А. С. История скандинавских стран. Москва: Высшая школа, 1980. 316 с.
54. Карнейро Р. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства // Альтернативные пути к цивилизации / Под ред. Н. Н. Крадин. Москва: Логос, 2000. С. 84–94.
55. Кіорсак В. Б. Реконструкція звичаєвого права середньовічної Скандинавії за матеріалами ісландських саг: постановка проблеми // Анналі юридичної історії. Випуск «Історія та географія середньовічного права». 2017. Т. 1., Номер 1. С. 80–86.
56. Ковалевский С. Д. Образование классового общества и государства в Швеции. Москва: Наука, 1977. 280 с.
57. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: Навчальний посібник. Львів: «Магнолія 2006», 2009. 328 с.

58. Кук Р. Искусство и история в исландских сагах // Древнейшие государства Восточной Европы: Восточная и Северная Европа в средневековье / Под ред. Г. В. Глазырина. Москва: Восточная литература, 2001. С. 299–308.

59. Курзенкова А. Жінка в скандинавській рунічній монументально-меморіальній традиції // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки: історичні науки / Гол. ред. С. В. Гаврилук. Луцьк: СНУ, 2013. Вип. 12 (261). С. 92–97.

60. Курина Н. Н. Искусство эпохи викингов и портал в Урнесе (1060–1080) // Вестник Вятского гуманитарного университета / Ред. В. Т. Юнгблюд. Киров: Издательства ВятГГУ, 2014. № 12. С. 172–177.

61. Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура. Минск: УП Минская фабрика цветной печати, 2004. 320 с.

62. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург: Евразия, 2005. 650 с.

63. Маркс К., Энгельс Ф. Вибрані твори: в 9 т. / Зав. ред. І. В. Городиський. Київ: Політвидав України, 1990. Т. 6. 639 с.

64. Мартиненко О. В. Аналіз наукових підходів щодо визначення поняття «духовна культура» // Український соціум. Політика. 2006. № 1 (12). С. 73–78.

65. Мелин Я., Юханссон А. В., Хеденборг С. История Швеции / Пер. Н. С. Плевако. Москва: Весь Мир, 2002. 400 с.

66. Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды / Под ред. Г. В. Глазыриной, Т. Н. Джаксон. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. 476 с.

67. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. Москва: «Восточная литература» РАН, 2001. 496 с.

68. Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Пер. М.

О. Косвен. Ленинград: Издательство Института народов севера ЦИК СССР, 1934. 352 с.

69. Неусыхин А. И. Дофеодальный период как переходная стадия развития от родоплеменного строя к раннефеодальному // Вопросы истории / Под ред. В. Г. Трухановского. Москва: Правда, 1967. № 1. С. 75–87.

70. Никольский С. Л. О характере участия женщин в кровной мести (Скандинавия и Древняя Русь) // Древнейшие государства Восточной Европы: Восточная и Северная Европа в средневековье / Под ред. Г. В. Глазырина. Москва: Восточная литература, 2001. С. 160–168.

71. Нунан, Томас. Зачем викинги впервые прибыли в Россию // Американская русистика: вехи историографии последних лет. Период Киевской и Московской Руси / Сост. Дж. Маджеска. Самара: Издательство Самарского университета, 2001. С. 22–64.

72. Ольгейрссон, Эйнар. Из прошлого исландского народа / Пер. В. П. Беркова. Москва: Издательство иностранной литературы, 1957. 332 с.

73. Ошонков А. С. Практика «объявления вне закона» и феномен изгнания в норвежском и исландском обществах VIII–XIII вв. // Европа в средние века и раннее новое время: Общество. Власть. Культура: материалы Всероссийской, с международным участием, научной конференции молодых ученых. Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2016. С. 218–224.

74. Петрухин В. Я. Мифы древней Скандинавии. Москва: Астрель, 2010. 464 с.

75. Половинська В. В. Контакти та взаємовпливи Скандинавії і східнослов'янського світу XI – I-ї пол. XII ст. в сфері матеріальної культури і мистецтва // Вісник аграрної історії. Київ, 2013. Вип. 6–7. С. 166–176.

76. Половинська В. В. Язичницькі містерії як джерело історичних знань про особливості скандинавської ментальності // Вісник аграрної історії. Київ, 2011. Вип. 2. С. 152–158.

77. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ: Обереги, 1997. Т. 1. 1080 с.

78. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ: Обереги, 2003. Т. 2. 1304 с.
79. Рыбаков В. В. К вопросу о религии, обрядах и церкви в раннесредневековой Швеции: по «Деяниям первосвященников Гамбургской церкви» Адама Бременского // Средние века. 2000. № 61. С. 129–138.
80. Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 800 с.
81. Селицкий А. И. К вопросу о генезисе королевской власти у древних германцев // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты. Санкт-Петербург: Наука, 1999. С. 58–81.
82. Слаский К. Экономические отношения западных славян со Скандинавией и другими прибалтийскими землями в VI–XI веках // Скандинавский сборник. Таллин: Эстонское государственное издательство, 1963. № 6. С. 61–92.
83. Стеблин-Каменский М. И. Культура Исландии. Ленинград: Наука, 1967. 192 с.
84. Степанян К. До проблеми вживання термінів «темні віки» та «середні віки» // Записки Львівського медієвістичного клубу / Ред. Ю. Овсінський. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. С. 6–21.
85. Стриннгольм, Андерс Магнус. Походы викингов / Пер. А. Шемякина. Москва: АСТ, 2003. 736 с.
86. Тодд, Малькольм. Варвары. Древние германцы. Быт, религия, культура / Пер. Н. Ю. Чехонадской. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2005. 223 с.
87. Тодорова С. М. Орнаментака рунических камней: от символов к образу (на материалах Швеции. XI век) // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты. Санкт-Петербург: Наука, 1999. С. 35–40.
88. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. Москва: Политиздат, 1964. 576 с.

89. Херрман, Йоахим. Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы / Пер. Е. А. Мельниковой. Москва: Прогресс, 1986. С. 8–128.
90. Хлезов А. А. Дружина Севера как исторический феномен // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты. Санкт-Петербург: Наука, 1999. С. 49–57.
91. Хлезов А. А. Начало походов викингов – о правомочности формулировки // Скандинавские чтения 2016 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты / Сост. Т. А. Шрадер. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2018. С. 17–26.
92. Хлезов А. А. «Обыкновенное чудо»: цивилизация северных морей как культурный феномен // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. Санкт-Петербург: РХГА, 2013. Том 14. Вып. 2. С. 257–269.
93. Хольмквіст Олауссон Л. Бірка до Бірки // Археологія / Пер. Ф. Андрощука. Київ: НАН України, 1999. № 2. С. 134–139.
94. Черная Л. В. Скандинавская женщина эпохи викингов // Вестник Томского Государственного Университета. Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет, 2005. № 288. С. 41–48.
95. Чернер Л. С. Первые карты Скандинавского полуострова // Древнейшие государства Восточной Европы: Восточная и Северная Европа в средневековье / Под ред. Г. В. Глазырина. Москва: Восточная литература, 2001. С. 44–85.
96. Чернышева О. В., Комаров Ю. Д. Церкви в скандинавских странах. Москва: Наука, 1988. 176 с.
97. Шаскольский И. П. К вопросу о периодизации истории Скандинавских стран // Скандинавский сборник. Таллин: Эстонское государственное издательство, 1964. № 8. С. 349–369.
98. Щодра О. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав //

Проблеми слов'язнознавства. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. Випуск 66. С. 9–27.

99. Aannestad, Hanne. Charisma, violence and weapons. The broken swords of the Vikings // *Charismatic objects: from Roman Times to the Middle Ages* / Ed. M. Vedeler, I.M. Røstad, E.S. Kristoffersen. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2018. P. 147–168.

100. Androshchuk, Fedir. Vikings in East: Essays on the Contacts on the Road to Byzantium (800–1100). Uppsala: Uppsala Universitet, 2013. 272 p.

101. Athanasiou, Tara. Private Women and Public Men? A Critique of the Gendered Dichotomy of the Viking Age // *Northern Studies*. 2020. Vol. 51. P. 34–49.

102. Bagge, Sverre. Early State formation in Scandinavia // *Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven*. Wien, 2009. P. 145–154.

103. Brink, Stefan. People and Land in Early Scandinavia // *Franks, Northman, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Turnhout: Brepols, 2008. V. 5. P. 87–112.

104. Byock, Jesse L. Viking Age Iceland. London: Penguin Books, 2001. 447 p.

105. Earle, Timothy K. How chiefs come to power: the political economy in prehistory. Redwood City: Stanford University Press, 1997. 250 p.

106. Friðriksdóttir, Johanna Katrin. Valkyrie: The Women of the Viking World. London: Bloomsbury, 2020. 250 p.

107. Gardęła, Leszek. Shield-maidens and Norse Amazons Reconsidered Women and Weapons in Viking Age Burials in Norway // *Viking Wars*. Oslo: Norwegian archaeological society, 2021. V. 1. P. 143–166.

108. Gardęła, Leszek. Women and weapons in the Viking world: Amazons of the North. Oxford: Oxbow Books, 2021. 168 p.

109. Gaut, Bjarne. Manors and markets. Continental perspectives on Viking-Age trade and exchange // *Viking Worlds: things, spaces and movement* / Ed.

Marianne Hem Eriksen, Unn Pedersen, Bernt Rundberget et al. Oxford: Oxbow Books, 2014. P. 144–159.

110. Gustavson, Helmer. Runes as a mark of status // *The martial society: aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia* / Eds. Lena Holmquist Olausson, Michael Olausson. Stockholm: Archaeological Research Laboratory, 2009. P. 117–124.

111. Hudson, Charles. A Spanish-Coosa alliance in sixteenth-century North Georgia // *The Georgia Historical Quarterly*. Atlanta: Georgia Historical Society, 1988. Vol. 72. P. 599–626.

112. Jesch, Judith. Runes and Verse: The Medialities of Early Scandinavian Poetry // *European Journal of Scandinavian Studies*. 2017. V. 47 (1). P. 181–202.

113. Jesch, Judith. *Women in the Viking Age*. Woodbridge: The Boydell Press, 1991. 256 p.

114. Jochens, Jenny. *Old Norse images of women*. Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1996. 326 p.

115. Jones, Gwyn. *A history of the Vikings*. Oxford: Oxford University Press, 1968. 504 p.

116. Klindt-Jensen, Ole. *Denmark before the Vikings*. New York: Thames and Hudson, 1957. 212 p.

117. Kristiansen, Kristian. Chieftdoms, states, and systems of social evolution // *Chieftdoms: power, economy and ideology* / Ed. T. Earle. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 16–43.

118. MacLeod M., Mees B. *Runic amulets and magic objects*. Woodbridge: The Boydell Press, 2006. 278 p.

119. *Math, Materiality, and Lived Religion in Merovingian and Viking Scandinavia* / Ed. by K. Wikström, P. Jackson, A. Nordberg, O. Sundqvist, T. Zachrisson. Stockholm: Stockholm University Press, 2019. 438 p.

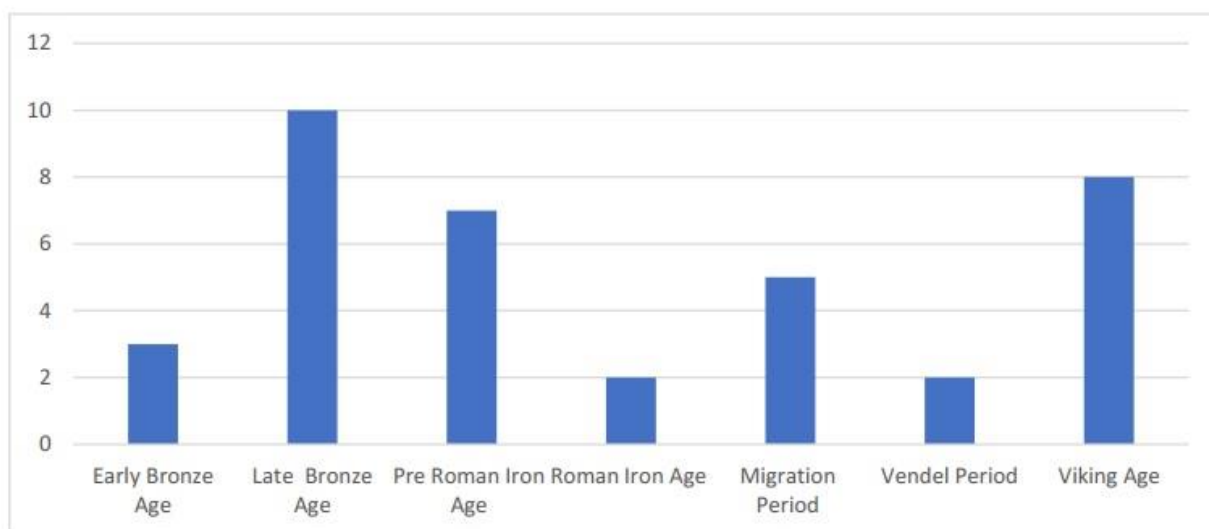
120. Mawer, Allen. *The Vikings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1913. 166 p.

121. Miller, William. Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society in Saga Iceland. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1990. 406 p.
122. Moen, Marianne. No Man's Land or Neutral Ground: Perceived Gendered Differences in Ideologies of War // Viking Wars. Oslo: Norwegian archaeological society, 2021. V. 1. P. 43–62.
123. Oberg, Kalervo. Types of social structure among the Lowland tribes of South and Central America // *America Anthropologist*. Vol. 57. 1955. P. 472–487.
124. Petersen, Freyja. Women and Gender in Viking militaries // *Historia Nova*. Durham: The Duke University, 2021. Vol. III. P. 50–63.
125. Price, Neil. Distant Vikings: a manifesto // *Acta Archaeologica*. Leiden: Brill, 2018. Vol. 89, Issue 1. C. 113–132.
126. Price, Neil. The Viking way: religion and war in late Iron Age Scandinavia. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, 2002. 435 p.
127. Price, Neil. Viking warrior women? Reassessing Birka chamber grave Bj.581 // *Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. V. 93 № 367. P. 181–198.
128. Sauvage, Raymond; Mokkelbost, Marte. Rural buildings from the Viking and Early Medieval period in central Norway // *The Agrarian Life of the North 2000 BC – AD 1000. Studies in Rural Settlement and Farming in Norway* / Ed. F. Iversen, H. Petersson. Kristiansand: Portal books, 2016. P. 275–292.
129. Sigurðsson J. V. Scandinavia in the Age of Vikings / Translated by T. Kveiland. Ithaca–London: Cornell University Press, 2021. 202 p.
130. Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age. New York: Dorset Press, 1987. 208 p.
131. Steffensen, Jon. Aspects of life in Iceland in the Heathen period // *Saga-book*. London: University College London, 1969. Vol. 17. P. 177–205.
132. The Cambridge history of Scandinavia / Ed. by Knut Helle. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. Vol. 1. 844 p.

133. The Viking World / Ed. by Brink, Stefan & Price, Neil. London–New York: Routledge, 2008. 717 p.

134. The Vikings – Voyagers of Discovery and Plunder / R. Chartrand, K. Durham, M. Harrison, I. Heath. Oxford: Osprey Publishing, 2006. 208 p.

ДОДАТКИ

Діаграма 1. Радіовуглецеві дати кісткового матеріалу з болот в Упланді.

(Fredengren, Christina; Löfqvist, Camilla. *Finitude: Human and Animal Sacrifice in a Norse Setting* // *Math, Materiality, and Lived Religion in Merovingian and Viking Scandinavia* / Ed. by K. Wikström, P. Jackson, A. Nordberg, O. Sundqvist, T. Zachrisson. Stockholm: Stockholm University Press, 2019. P. 229.)

Рис. 1. Комплекс знарядь землеробської праці, предметів озброєння та кінської зброї з поховання в Бу, Норвегія.

(Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург: Евразия, 2005. С. 136.)

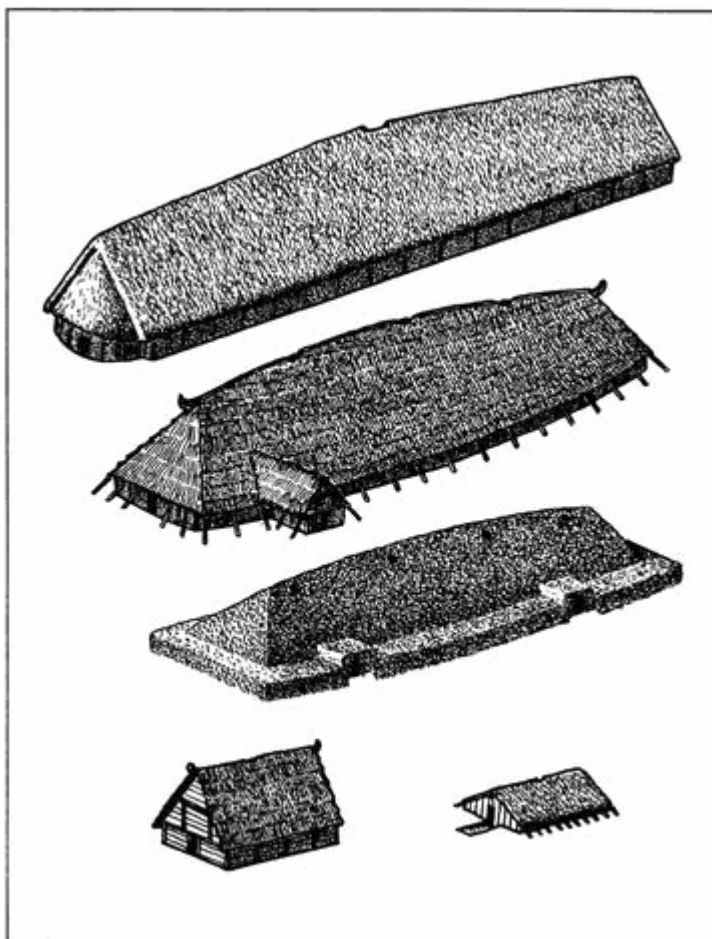

Рис. 2. «Довгий будинок» традиційної конструкції. Будинок «треллеборгського» типу. Житло скандинавських поселенців в Ісландії, Гренландії та Північній Америці. Однокамерна житлова будівля. Напівземлянка.

(Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура. Минск: УП Минская фабрика цветной печати, 2004. С. 208.)

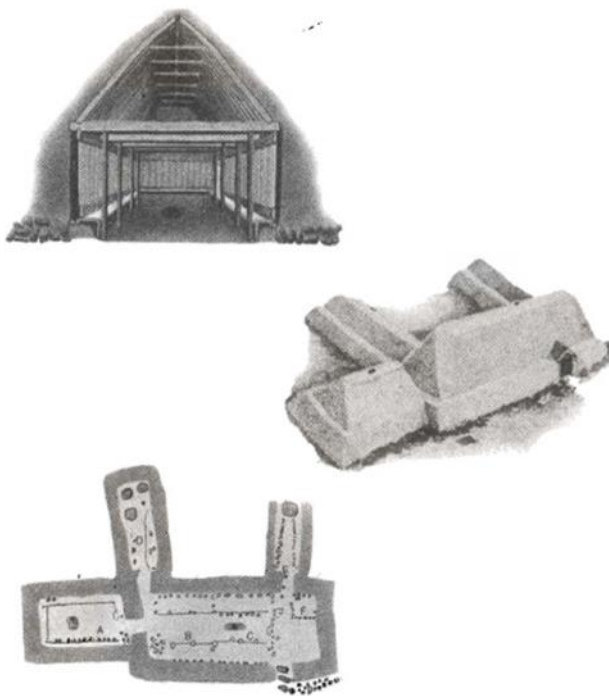

Рис. 3. Житло епохи вікінгів з вогнищем у центрі.

(Петрухин В. Я. Мифы древней Скандинавии. Москва: Астрель, 2010. С. 417.)

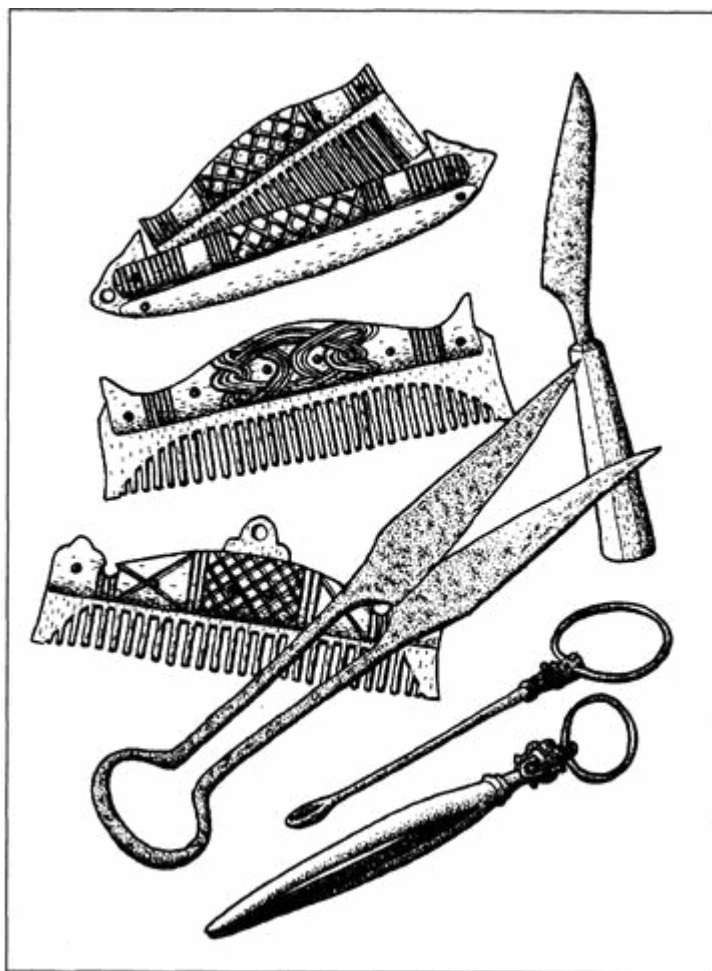

Рис. 4. Предмети особистої гігієни, що використовувалися скандинавами в «епоху вікінгів»: кістяні гребені (верхній – з чохлам), пружинні ножиці, бритва, лопаточка для чищення вух, пінцет.

(Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура. Минск: УП Минская фабрика цветной печати, 2004. С. 214.)

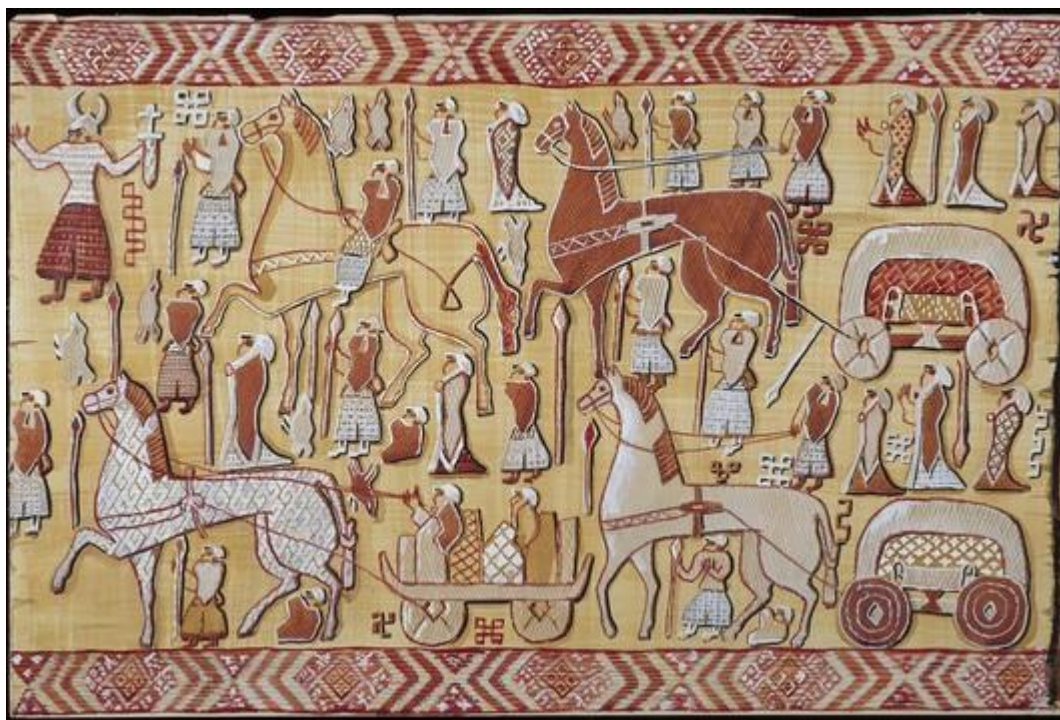

Рис. 5. Акварельна реконструкція гобелена з Осеберга авторства М. Сторм, 1940 р.

(Textile fragments found among the grave goods of the Oseberg Ship Burial, 834 AD. // The Earliest Representations of Old Norse Gods. Mythological and Religious Art, 2017.

URL:

<https://www.germanicmythology.com/works/OsebergTapestry.html>

(дата

звернення: 15.04.2025))

Рис. 6. Корабель поховання в Усеберзі, Норвегія.

(Гуревич А. Я. Походы викингов. Москва: Наука, 1966. С. 44.)

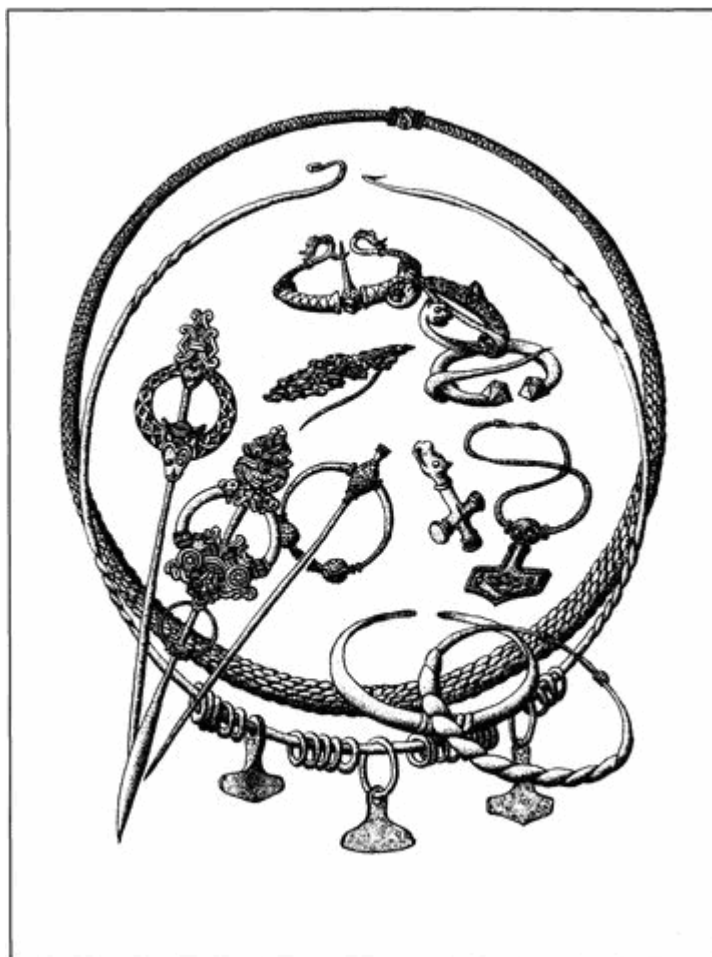

Рис. 7. Скандинавські металеві прикраси «епохи вікінгів»: гривні (плетена і з «молоточками Тора»), фібули («підковоподібні» та «рівноплечева»), «кільцеподібні» шпильки, шийні амулети (зооморфний та «молоточок Тора»), браслети (гладкий і «кручений»).

(Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура. Минск: УП Минская фабрика цветной печати, 2004. С. 218.)

Рис. 8. Бронзова фігурка Тора, Ісландія, поч. XI ст.

(Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. С. 329.)

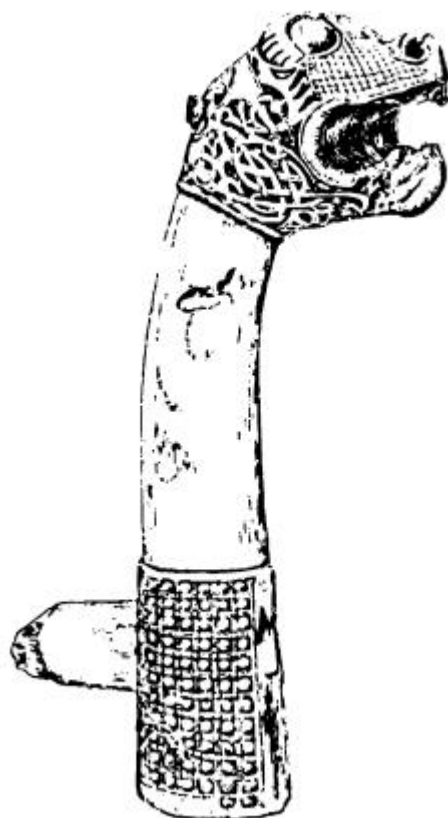

Рис. 9. Оздоблення носової частини човна у формі звірячої голови, виконаної в «академічному стилі» (Усеберг). Довжина 52 см.

(Арбман, Хольгер. Викинги / Пер. Н. В. Ереминой. Санкт-Петербург: Евразия, 2006. С. 197.)

Рис. 10. Ремінні бляшки з Борре. Довжина 5,8 см.

(Арбман, Хольгер. Викинги / Пер. Н. В. Ереминой. Санкт-Петербург: Евразия, 2006. С. 214.)

Рис. 11. Еллінгський рунічний камінь, близько 950 р.

(Курина Н. Н. Искусство эпохи викингов и портал в Урнесе (1060–1080) // Вестник Вятского гуманитарного университета / Ред. В. Т. Юнгблюд. Киров: Издательства ВятГГУ, 2014. № 12. С. 174.)

Рис. 12. Пам'ятний камінь з о. Готланд, що датується «епохою вікінгів». У центральній частині: вершник (ймовірно, Одін) на восьминогому коні, що в'їжджає у Вальгаллу.

(Odin on Sleipnir (Tjängvide image stone) // World History Encyclopedia, 2017.
URL: <https://www.worldhistory.org/image/7589/odin-on-sleipnir-tjangvide-image-stone/> (дата звернення: 15.04.2025))

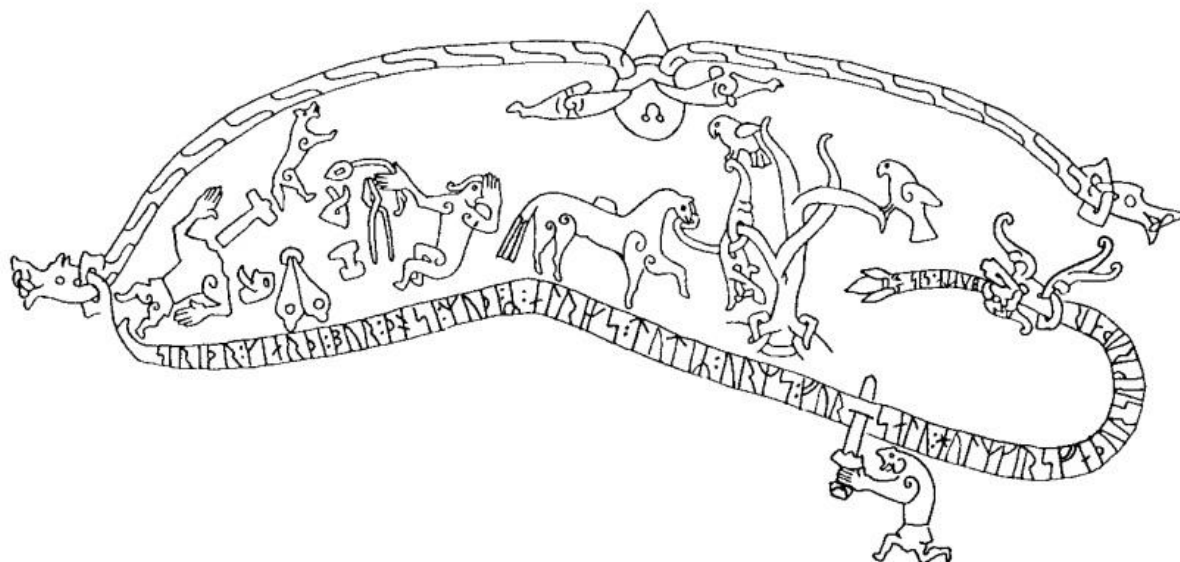

Рис. 13. Історія германського героя Сігурда Фафнісбані (вбивці драконів), вирізьблена у вигляді рунічного напису на скелі Рамзунд, Седерманланд, Швеція. XI ст.

(Roesdahl E., Preben Meulengracht Sørensen P. Viking culture // The Cambridge history of Scandinavia / Ed. by Knut Helle. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. Vol. 1. P. 137.)

Рис. 14. Три сторони каменю з Еллінга, Данія, близько 970 р.

(Roesdahl E., Preben Meulengracht Sørensen P. Viking culture // The Cambridge history of Scandinavia / Ed. by Knut Helle. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. Vol. 1. P. 142.)

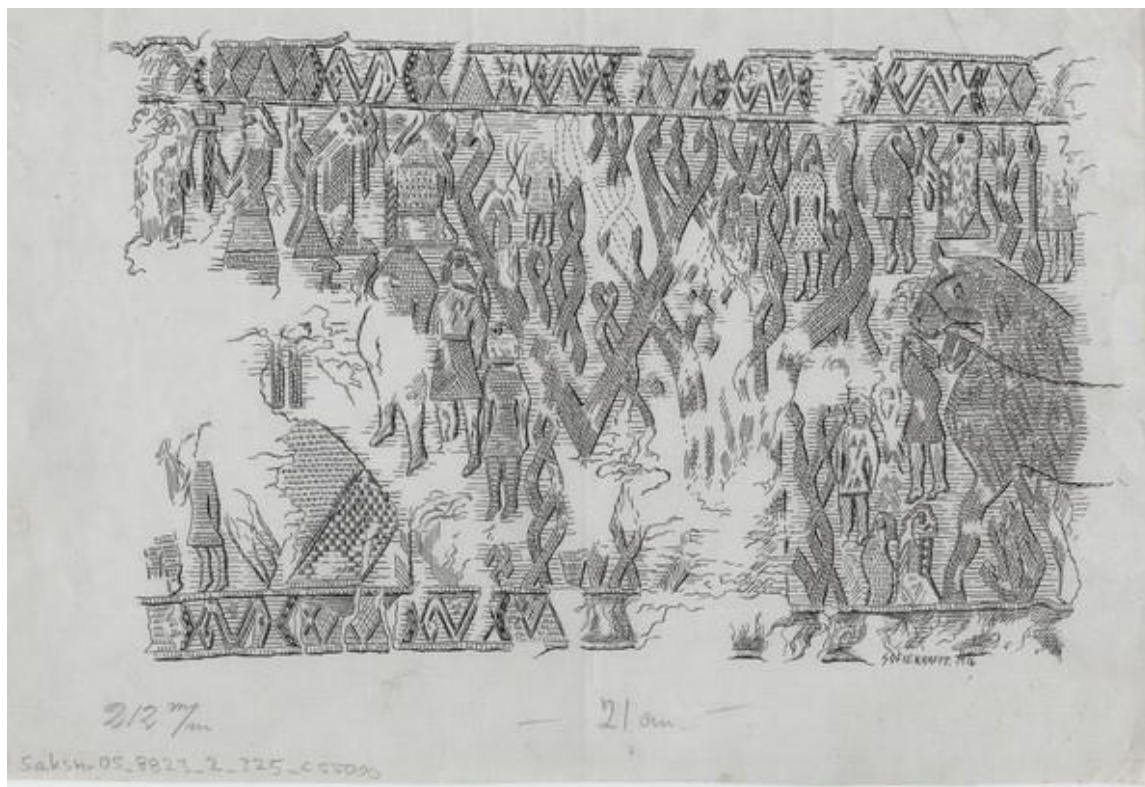

Рис. 15. Фрагмент гобелену з Осебергу, малюнок авторства С. Краффт, 1916 р.

(Textile fragments found among the grave goods of the Oseberg Ship Burial, 834 AD. // The Earliest Representations of Old Norse Gods. Mythological and Religious Art, 2017. URL: <https://www.germanicmythology.com/works/OsebergTapestry.html> (дата звернення: 15.04.2025))

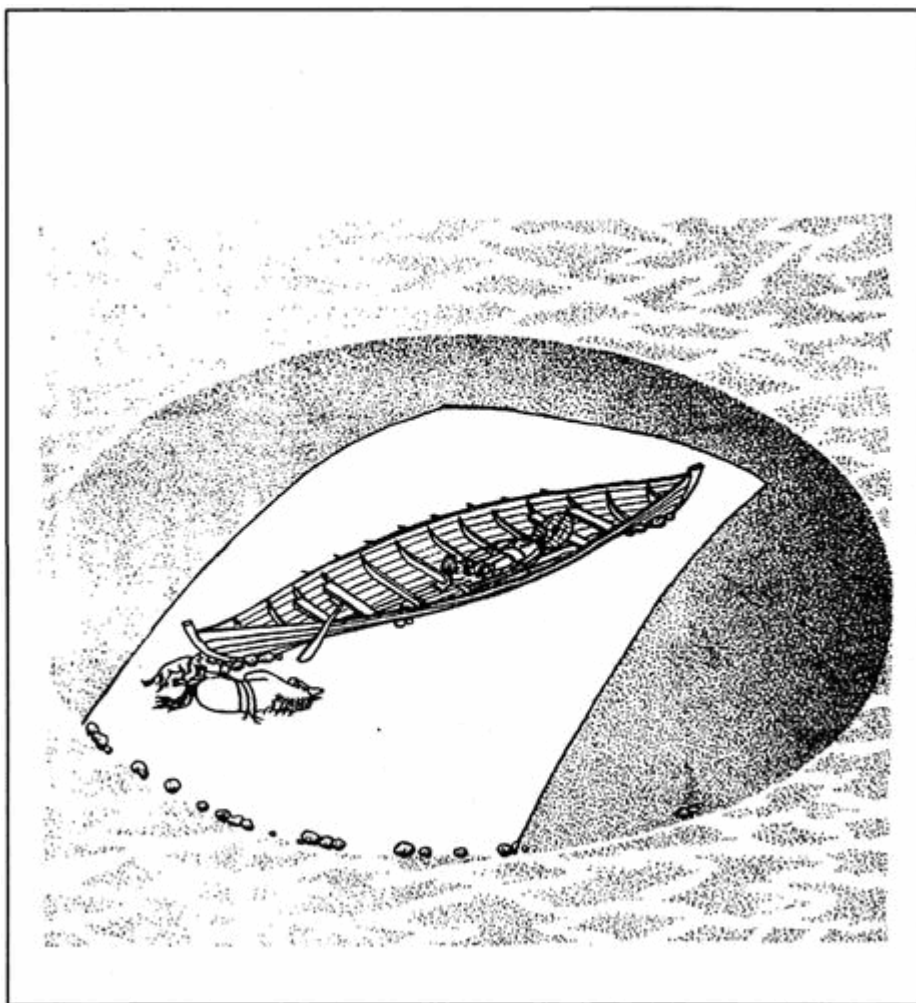

Рис. 16. Підкурганне поховання в турі.

(Ласкавый Г. В. Викинги. Походы, открытия, культура. Минск: УП Минская фабрика цветной печати, 2004. С. 246.)

Рис. 17. Срібні амулети, на яких зображено молот Тора.

(Петрухин В. Я. Мифы древней Скандинавии. Москва: Астрель, 2010. С. 188.)

Рис. 18. Рунічний камінь на згадку про добру дружину.

(Simpson, Jacqueline. Everyday life in the Viking age. New York: Dorset Press, 1987. P. 139.)

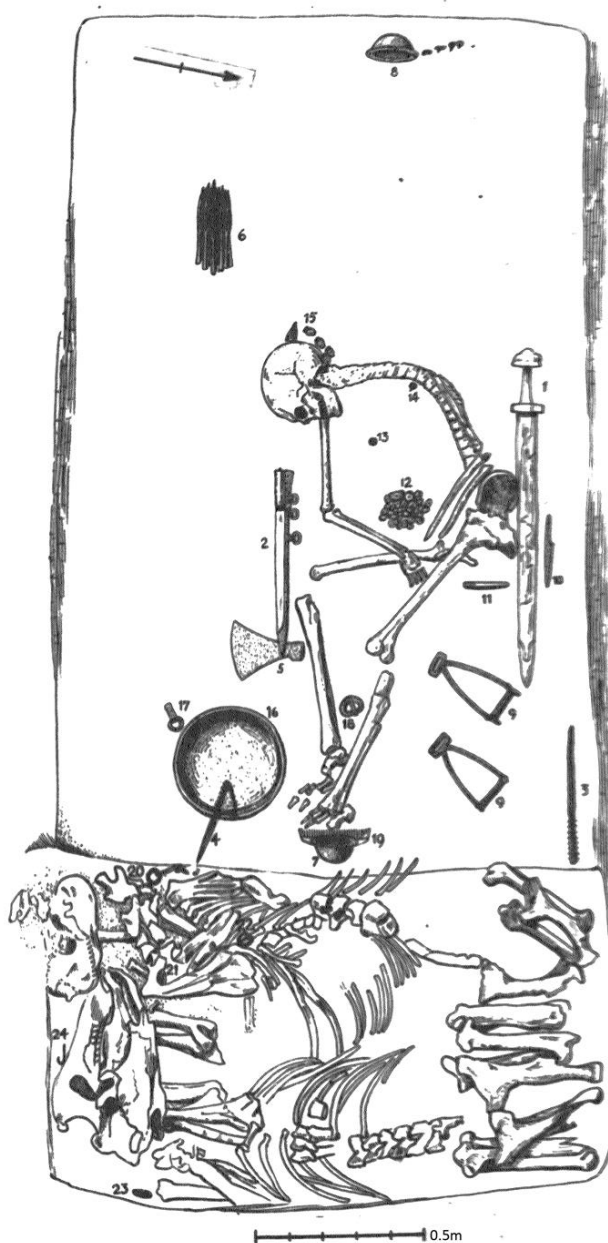

Рис. 19. План камерної могили Bj.581, зроблений Г. Ольссоном.

(Price, Neil. Viking warrior women? Reassessing Birka chamber grave Bj.581 // *Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. V. 93 № 367. P. 185.)

Рис. 20. Реконструкція камерної могили Bj.581, зроблена Т. Трайнссоном.

(Price, Neil. Viking warrior women? Reassessing Birka chamber grave Bj.581 // Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. V. 93 № 367. P. 186.)

Рис. 21. Вибірка ігрових фігурок з камерної поховання Bj.581 (фотографія Ш. Хеденстьєрни-Джонсон).

(Price, Neil. Viking warrior women? Reassessing Birka chamber grave Bj.581 // *Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. V. 93 № 367. P. 188.)

Рис. 22. Добірка окремих озброєних мініатюрних фігурок: Гарбю, Данія (a), Галгебаккен/Врейлев, Данія (b), Вікхемський ринок, Англія (c), Коуторп, Англія (d), Соллестед, Данія (e).

(Gardeła, Leszek. Women and weapons in the Viking world: Amazons of the North. Oxford: Oxbow Books, 2021. P. 122.)

РЕЗЮМЕ

Данилова О. Є. «Особливості суспільних відносин і повсякденного життя скандинавів у добу раннього Середньовіччя»

У дипломній роботі комплексно проаналізовано суспільні відносини та повсякденне життя скандинавів у добу раннього Середньовіччя (V–XI ст.). Дослідження засвідчило поступову трансформацію скандинавського суспільства від родових структур до ранньофеодальних відносин, становлення політичних інститутів влади на теренах Скандинавського півострова, зміни у сфері господарських відносин, а також зростання ролі зовнішньої торгівлі на тлі активізації військової експансії вікінгів.

Було встановлено, що повсякдення скандинавів уявляло собою цілісну соціокультурну систему, яка поєднувала матеріальну і духовну складову. Значну роль у формуванні суспільних відносин народів Півночі відігравали релігійні вірування та міфологія. Родина й громада були ключовими елементами соціальної організації, а гендерні ролі визначалися традиційними уявленнями про функції чоловіка й жінки, але водночас існувала певна гнучкість ролі обох статей у господарському та суспільному житті.

Ключові слова: скандинави, раннє Середньовіччя, суспільні відносини, повсякденне життя, вікінги, політичні інститути, міфологія, гендерні ролі.

SUMMARY

Danylova O. E. «Peculiarities of social relations and daily life of Scandinavians in the early Middle Ages»

The diploma thesis provides a comprehensive analysis of the social relations and everyday life of the Scandinavians in the early Middle Ages (V–XI centuries). The study showed the gradual transformation of Scandinavian society from tribal structures to early feudal relations, the formation of political institutions of power on the Scandinavian peninsula, changes in economic relations, as well as the growing role of foreign trade against the background of intensified military expansion of the Vikings.

It has been established that the everyday life of the Scandinavians was a holistic socio-cultural system that combined material and spiritual components. Religious beliefs and mythology played a significant role in shaping the social relations of the peoples of the North. The family and community were key elements of social organisation, and gender roles were determined by traditional ideas about the functions of men and women, but at the same time there was some flexibility in the role of both sexes in economic and social life.

Key words: Scandinavians, early Middle Ages, social relations, everyday life, Vikings, political institutions, mythology, gender roles.